

เรื่อง

ยุทธศาสตร์การขจัดปัญหาความยากจน

กลุ่มที่ 2

ยุทธศาสตร์การเพิ่มศักยภาพและโอกาสของผู้ยากจน

มองความยากจนจากคนเคยจน: สร้างชุมชนภูมิปัญญา
เพื่อแก้ปัญหความยากจนในสังคมไทย

*(Poverty As Viewed by the People Who Used to Be Poor:
A Learning Community Approach to Poverty Eradication
in Thai Society)*

โดย

โอกาส ปัญญา

คณะสิ่งแวดล้อมและทรัพยากรศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหิดล

ร่วมจัดโดย

มูลนิธิชัยพัฒนา

สถาบันพัฒนาองค์กรชุมชน

สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ

สำนักงานประมาณ

และ

สถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาประเทศไทย

สารบัญ

	หน้า
Summary	v
บทสรุป	vii
บทนำ	1
ฐานคิดเรื่อง “คนเคยจน”	4
ความล้าลึกของ “คนจน” ...ชุมชน	6
มูลเหตุของความยากจน จาก “คนเคยจน”	6
สร้างชุมชนแห่งภูมิปัญญา: ทางออกจากความยากจน	10
การเกิดเป้าหมายและจิตสำนึกร่วมชุมชน	15
จิตสำนึกชุมชนสร้างผู้นำการเปลี่ยนแปลงยุคใหม่ (Change Innovators)	16
การจัดตั้งตนเอง	17
ความรู้ที่เร้าการกระทำ.....	18
บทสรุป.....	19
“คนจน” แก้วกฤตติด้วยการสร้างสมภูมิปัญญาในชุมชน.....	19
ความรู้สร้างผู้นำการเปลี่ยนแปลงแบบใหม่	19
ทักษะการคิดเชิงระบบ ทำให้เห็นความเชื่อมโยงของปัญหา.....	20
ข้อเสนอแนะ	21
แหล่งอ้างอิง	23
คำขอบคุณ.....	24

Poverty As Viewed by the People Who Used to Be Poor: *A Learning Community Approach to Poverty Eradication in Thai Society*

Opart Panya

Summary

Poverty alleviation has been one of the world's most urgent problems for over half a century. The evidence seems to show that the more attempts which are made to eradicate the problem, the worse it becomes. An observation can be made that poverty has always been dealt with by development experts and practitioners, most of whom are middle-class and well-to-do people.

This paper draws on the experiences of people in a number of rural communities scattered in four regions of Thailand. Due to the rapid pace of change, over which the local people had little or no control, most of them have faced with some measure of community crisis: mounting debt, landlessness, powerlessness, cultural decay and local resource degradation – a succession of steps on the pathway towards poverty.

Despite the hardships and several failed attempts at redressing the situation, these people have demonstrated that they were in fact capable of solving the poverty problem. The main thrust of their success focused on their ability to independently generate new knowledge, a process referred to as 'community learning' or 'action learning'. This process involves a change in their way of thinking and a commitment towards taking collective action.

These experiences suggest that to some extent, poverty can be dealt with in the mind, by changing the way local people see themselves, their relationships with other peoples, and the world in which they live. Furthermore, there is scope for outside experts and practitioners to change the way they think and "know" about poverty and the people suffering it. They should be well aware that, although with good intention, their misconceived notions of poverty have an effect on local people: it can create a distorted worldview, which, in the long run, could undermine the beliefs, values and wisdom they hold of themselves, their fellow villagers and the local environments.

The new role is to support community processes in generating shared ideology, knowledge and imagination, and use this to build strong, peaceful and sustainable communities.

มองความยากจนจากคนเคยจน: สร้างชุมชนภูมิปัญญา เพื่อแก้ปัญหาความยากจนในสังคมไทย¹

โอกาส ปัญญา²

บทสรุป

ปัญหาความยากจน เป็นปัญหาโลกและเป็นประเด็นที่ถกเถียงและได้พยายามแก้ไขมาเป็นเวลามากกว่า 40 ปีของการพัฒนาโดยใช้กำลังเงินและกำลังสติปัญญาอย่างมหาศาล แต่จนแล้วจนรอดความยากจนดูเหมือนจะยิ่งเพิ่มจำนวนและมีแนวโน้มที่จะเลวร้ายมากขึ้น ที่น่าตกใจก็คือว่าผู้ที่พยายามแก้ปัญหาและผู้ี่ประกาศว่าจะขจัดความยากจนให้หมดไปนั้นส่วนใหญ่มิได้เป็นคนยากจน กลับเป็นคนชั้นกลางผู้มีอันจะกิน ได้แก่ ผู้บริหารระดับนโยบาย และผู้เชี่ยวชาญ เป็นต้น

ในบทความนี้ ผมจะนำเสนอความยากจนจากมุมมองของ “คนเคยจน” คือ กลุ่มผู้เคยยากจนกลุ่มหลัก ได้แก่ คนชนบท ที่มีอาชีพเกษตรกรรม มีที่ดินน้อยหรือที่ดินหลุดมือเพราะมีหนี้สินพอกพูน แต่ในสุดท้ายได้จัดการแก้ปัญหาตนเองและชุมชน ให้หลุดพ้นจากความยากจนมาได้ ด้วยการร่วมกันสร้างพลังทางปัญญา ทำการฟื้นฟูและขับเคลื่อนชุมชน ท่ามกลางกระแสกดดันให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทั้งจากภายนอกและภายในเอง ที่หนักหน่วง รวดเร็วและพลิกผันได้ตลอดเวลา

ประสบการณ์ของ “คนเคยจน” ชี้ให้เห็นว่า การแก้ปัญหาความยากจนต้องเริ่มจากการสร้างชุมชนแห่งการสร้างสมภูมิปัญญา โดยส่งเสริมกลุ่มแกนนำชุมชนยุคใหม่ ให้มีทักษะและความสามารถในการฟื้นฟู “ความเป็นชุมชน” ให้เกิดขึ้นในท้องถิ่น สามารถนำกระบวนการคิดและสร้างความรู้ร่วมกันอย่างสร้างสรรค์ เป็นระบบและอย่างต่อเนื่อง เพื่อให้ชุมชนพร้อมที่เผชิญกับการเปลี่ยนแปลงของโลกใหม่อย่างรู้เท่าทัน เมื่อเป็นดังนี้ บทบาทขององค์กรและหน่วยงานภายนอกที่เกี่ยวกับการพัฒนาเพื่อแก้ไขความยากจน จำเป็นต้องเปลี่ยนวิธีคิดพร้อมกับเปลี่ยนบทบาทในการเป็นผู้สนับสนุนกระบวนการร่วมคิดร่วมสร้างปรัชญาชุมชน ความรู้และจินตนาการเพื่อฟื้นฟูชุมชนให้เข้มแข็ง สันติสุขและมีความยั่งยืนถึงลูกหลานสืบไป

¹ บทความวิชาการ นำเสนอในการสัมมนาวิชาการประจำปี 2544 เรื่อง “ยุทธศาสตร์การขจัดปัญหาความยากจน” ณ โรงแรมแอมบาสซาเดอร์ จอมเทียน ชลบุรี ระหว่างวันที่ 24-25 พฤศจิกายน 2544 จัดโดยมูลนิธิสถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาประเทศไทย (TDRI);

ผู้มีส่วนสนับสนุนด้านการเงินในโครงการวิจัยทั้งหมดที่นำมาเสนอในครั้งนี้ ได้แก่ มหาวิทยาลัยมหิดล สถาบันท้องถิ่นพัฒนา ร่วมกับ CIDA-CAGIN และธนาคารโลกโดยความเห็นชอบของสำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ

² ดร. โอกาส ดำรงตำแหน่งผู้ช่วยศาสตราจารย์ คณะสิ่งแวดล้อมและทรัพยากรศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหิดล

มองความยากจนจากคนเคยจน: สร้างชุมชนภูมิปัญญา เพื่อแก้ปัญหาความยากจนในสังคมไทย

โอภาส ปัญญา

“ความรู้เกิดจากการกระทำ”

พระโพธิญาณเถร
(หลวงปู่ชา สุภัทโท)

บทนำ

ความยากจนที่พยายามแก้โดยคนมีอันจะกิน

ปัญหาความยากจนเป็นปัญหาโลก และได้มีความพยายามที่ขจัดความยากจนให้หมดไปด้วยแนวคิดการพัฒนาต่างๆ ทว่ายิ่งพัฒนามาเนิ่นนานมากเท่าใด ความยากจน โดยเฉพาะช่องว่างระหว่างคนจนกับคนรวยยิ่งมีมากขึ้นเท่านั้น แสดงว่าน่าจะมีอะไรที่ผิดปกติอยู่มากทีเดียว สิ่งแรกที่สังเกตเห็นได้ก็คือที่ผ่านมานั้น ความยากจนถูกแก้ หรือพยายามแก้โดยชนชั้นกลาง ผู้มีอันจะกินได้แก่นักบริหารระดับนโยบาย และนักวิชาการหรือผู้เชี่ยวชาญ เท่าที่ผ่านมากกว่า 40 ปี ได้มีการศึกษาหาสาเหตุของความยากจนมาอย่างต่อเนื่อง และได้พยายามแก้ไขตามสาเหตุและเงื่อนไขนั้นๆ แล้วแต่สมมติฐานหลักๆ ที่มีในแต่ละยุคสมัยของการพัฒนา พอที่จะรวบรวมให้เห็นเป็นตัวอย่าง ดังนี้

มายาคติในเรื่องความยากจน	ยุทธศาสตร์การแก้ไขที่ตามมา
<ul style="list-style-type: none">• ขาดที่ดินทำกิน (ที่ดินน้อย)• ขาดจิตสำนึกและความรู้• ขาดทักษะ<ul style="list-style-type: none">◆ การเกษตร◆ อุตสาหกรรม• ขาดทุนทรัพย์• ขาดพลังอำนาจ	<ul style="list-style-type: none">• ปฏิรูปที่ดิน• ปลุกจิตสำนึก อบรมแบบเข้าชั้นเรียน• นำเข้าและหยิบยื่นให้โดยผู้เชี่ยวชาญภายนอก<ul style="list-style-type: none">◆ เทคโนโลยีเพิ่มผลผลิต◆ อบรมเพื่อเป็นแรงงานมีฝีมือเข้าโรงงาน• ให้กู้หนี้-ยืมสิน• ให้การมีส่วนร่วม

จากตารางข้างบนจะเห็นได้ว่าความเชื่อเดิม ๆ หรือมายาคติในเรื่องสาเหตุของความยากจนนั้นพบว่ามีความหมาย แต่ละชุดความเข้าใจจะเป็นตัวกำหนดสร้างยุทธศาสตร์ในการแก้ไข ดูเป็นลักษณะที่ไม่ซับซ้อน รวมความแล้วมีลักษณะที่พอสังเกตได้ว่าเป็นการมองที่ค่อนข้างเป็นไปในทางเทคนิค และเป็น การมองในเชิงที่เป็นเส้นตรงว่า เมื่อขาดสิ่งนี้ การแก้ไขก็จะเป็นการเพิ่มในสิ่งนั้น

อย่างไรก็ตาม เป็นที่ทราบกันโดยทั่วไปว่า ยิ่งรัฐบาลและหน่วยงานสากลพยายามที่จะแก้ปัญหาความยากจนเท่าไร ความยากจนก็ยิ่งรุนแรงมากขึ้น สำหรับประเทศไทยยังมีคนจนเกือบ 8 ล้านคน (ในปี 2541)³ แม้ตัวเลขจะมีแนวโน้มลดลงจากยุคก่อนๆ แต่ที่เป็นหลักฐานได้ประจักษ์ ก็คือ คนรวยรวยขึ้น แต่คนจนจนลง ดูได้จากช่องว่างระหว่างกลุ่มคนรวยสุด 20% กับคนจนช่วงล่างสุด 20% ยิ่งกว้างขึ้น

ในบทความนี้ ผมจะขอนำเสนอมุมมองของความยากจนและความพยายามหาทางออก จากกลุ่มคนที่เคยเป็นคนจนมาก่อน แต่ได้ทำการแก้ไขหาทางออก จากความยากจนนั้นด้วยชุมชนเอง ได้สำเร็จในระดับหนึ่ง โดยจะเน้นวิถีคิดวิธมอง คือสิ่งที่อยู่ “ในหัว” ของคนเคยจนกลุ่มนี้ ว่าเขาเข้าใจสาเหตุของความยากจนและสร้างกระบวนการแก้ปัญหาและหาทางออกได้อย่างไร ความสำคัญของคนกลุ่มนี้ก็คือ เป็นกลุ่มคนที่เป็นตัวแทนของคนจนในประเทศไทยที่ทางการเรียกว่าเป็นกลุ่มเปราะบางหรือกลุ่มปัญหาโดยทั่วไป คือ เป็นครอบครัวใหญ่ มีการศึกษาต่ำ มีอาชีพเป็นเกษตรกร ที่ถือครองที่ดินขนาดเล็ก และเป็นคนอยู่ในชนบท นอกจากนี้แล้ว มีการประมาณการกันว่า หากความยากจนของกลุ่มนี้ไม่ได้รับการป้องกันและแก้ไขแล้วสิ่งที่น่าเป็นห่วง คือรุ่นลูกรุ่นหลานของคนกลุ่มนี้ จำนวนกว่า 3 ล้านคน จะตกอยู่ในวังวนของความยากจนอีกในไม่ช้า⁴ เหตุผลสำคัญอีกอย่างหนึ่งคือกลุ่มคนที่จะนำเสนอ⁵ นี้ ได้ผ่านการแก้ปัญหาความยากจนมาด้วยตนเอง จึงน่าจะมีประโยชน์ในการสะท้อนให้เห็นหลักการและวิธีหาทางออกจากความยากจน โดยคนที่เคยจนจริงๆ

ข้อมูลความรู้ทั้งหมดที่จะนำเสนอในที่นี้ เป็นการรวบรวมมาจากงานวิจัยที่ผมและเพื่อนนักวิจัยได้ร่วมกันทำอย่างต่อเนื่องติดต่อกันมาหลายปีที่ผ่านมา ที่จะนำมาอ้างอิงมากได้แก่ ประสบการณ์จากโครงการวิจัย 3 โครงการ โครงการแรกคือ 1) โครงการวิจัยและพัฒนาประชาคมจังหวัดกาญจนบุรี (2540-2544)⁵ 2) โครงการวิจัยความเข้มแข็งชุมชนระดับตำบล⁶ และ 3) โครงการการศึกษาเรื่องการแก้ปัญหาและวิกฤติของชุมชนกรณี 4 ภาคของประเทศไทย⁷ รวมความแล้วเป็นการศึกษาวิจัยในชุมชนชนบทกระจายทั่วทุกภาคของประเทศไทย (โปรดดูแผนที่ประกอบ)

³ การพัฒนาสังคมในประเทศไทย (2543). หน้า 19.

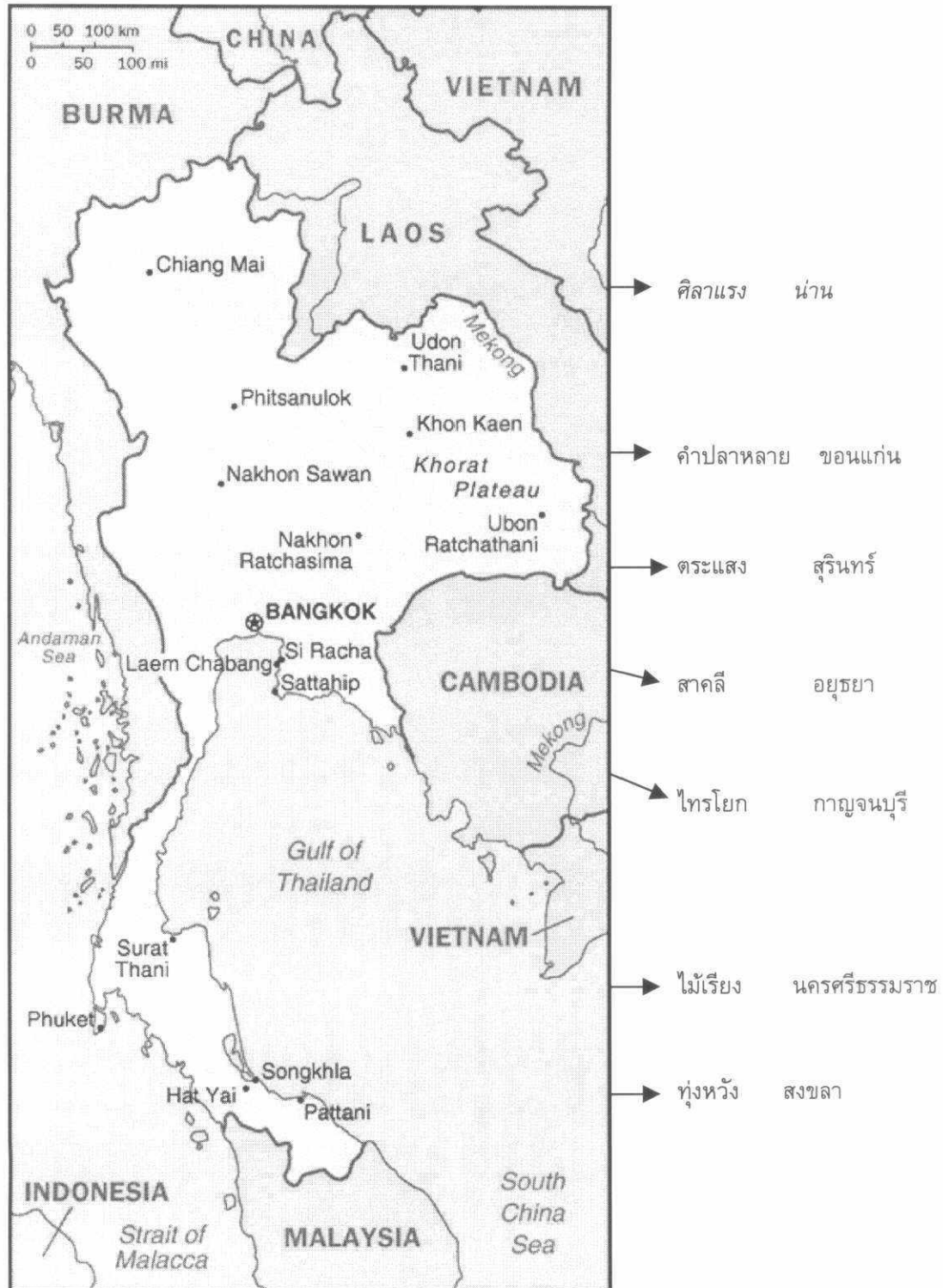
⁴ การพัฒนาสังคมในประเทศไทย เสนอในการประชุมสมัชชาสหประชาชาติสมัยพิเศษเพื่อติดตามผลการประชุมสุดยอดว่าด้วยการพัฒนาสังคม เจนีวา 26-30 มิถุนายน 2543

⁵ โปรดดู โอภาส ปัญญา และกชกร ชินวงศ์ (บรรณาธิการ). *ส่องทางประชาคม: รายงานฉบับสมบูรณ์โครงการวิจัยและพัฒนาประชาคมจังหวัดกาญจนบุรี (2540-2541)*. คณะสิ่งแวดล้อมและทรัพยากรศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหิดล (2542)

⁶ โปรดดู โน โอภาส ปัญญา และพิเชษฐ์ นองช้าง (บรรณาธิการ) (2542). *สร้างบ้าน วันใหม่: ประสบการณ์จริงการสร้างประชาคมระดับตำบลของชุมชน 4 ภาค*. กทม: สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา

⁷ โอภาส ปัญญา และคณะ (2544). "ระบบข้อมูลชุมชน: กระบวนการสร้างความรู้ผู้พึ่งตนเองของชุมชน 4 ภาค" รายงานการศึกษาเสนอต่อสำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติและธนาคารโลก

ประเทศไทย: พื้นที่ศึกษา

ฐานคิดเรื่อง “คนเคยจน”

ตัวอย่างสาเหตุของความยากจนข้างต้นเป็นการศึกษาในเชิงประจักษ์ (Empiricist Approach) การจับที่ “ปรากฏการณ์” โดยตรงและให้คำอธิบายที่มีตัวชี้วัดในเชิงสถิติและปริมาณอย่างชัดเจนและเป็นสากลสามารถนำไปใช้เป็นมาตรฐานวัดได้ทุกสังคมในโลก โดยมีสังคมอุตสาหกรรมที่พัฒนาแล้วเป็นต้นแบบ ซึ่งอาจจะเหมาะสมตามเนื้อหาสาระของสังคมนั้นๆ

อย่างไรก็ตาม วิธีการตามนักประจักษ์นิยมที่ถือเป็นวิถีปฏิบัติที่เป็นกระแสหลักมาโดยตลอดนั้น ยังมีจุดอ่อนอยู่บ้างในบางจุด โดยเฉพาะวิธีที่แยกส่วน ระหว่างผู้วิจัยหรือผู้สังเกต (Observer) ที่เป็นผู้กำหนด เครื่องมือและ “วิธีการรู้” ต่างๆ ได้แก่ฐานคิด หรือกระบวนทัศน์ (Paradigm) ในการทำความเข้าใจกับตัวปัญหาและปรากฏการณ์ที่กำลังศึกษาค้นคว้า (The observed) อยู่ ในระยะหลัง ประมาณศตวรรษที่ 1920s เป็นต้นมา นักวิทยาศาสตร์สายควอนตัมฟิสิกส์ (Quantum Physics) ได้พบว่าไม่สามารถแยกส่วนเช่นที่ว่านี้ได้ต่อไปแล้ว เพราะได้เห็นแล้วว่า “ผล” ของการศึกษา (ในที่นี้คือ ตำแหน่งและพฤติกรรมของอนุภาคที่เล็กที่สุด) ถูกกำหนดมาจากการเลือกเครื่องมือที่ใช้ จึงเป็นที่มาของข้อสรุปที่ได้รับการอ้างอิงอย่างกว้างขวางของ Werner Heisenberg นัก Quantum Physicist รุ่นเดียวกับ Einstein ได้กล่าวไว้ใน *Physics and Beyond* (1971) เป็นทำนองว่า ธรรมชาติที่มนุษย์เห็นเป็นประจักษ์อยู่นั้น มิใช่ธรรมชาติตัวจริง แต่เป็นธรรมชาติที่ผ่านเครื่องมือ (Method of Inquiry) ของการเห็นและการเข้าใจ ธรรมชาติอีกทีหนึ่ง—“What we observe is not nature itself, but nature exposed to our method of questioning.”⁸ ก็หมายความว่า เมื่อใช้เครื่องมือที่ผิด เราอาจเห็นโลกที่ผิดกับความเป็นจริงก็ได้ ผมจะไม่ใช้เวลาในที่นี้มาพูดถึงรายละเอียดในเรื่องนี้ เพราะผมไม่ใช่ผู้เชี่ยวชาญในเรื่องนี้ อย่างไรก็ตาม หากมีผู้สนใจและยังติดใจสงสัยในประเด็นนี้ สามารถศึกษาจากบทความ 2 เรื่องนี้ได้ เรื่องแรก โดย David Bohm (1999) ใน “Postmodern Science in a Postmodern World” และเรื่องที่สอง โดย Fritjof Capra (1999) ใน “System Theory and the New Paradigm”

จากประสบการณ์ในชุมชนชนบทหลายแห่งที่ผมจะนำมาเสนอในที่นี้ ผมอยากจะเสนอมุมมองที่เป็นทางเลือกอีกทางหนึ่ง ที่รับลูก หรือได้รับอิทธิพลมาจากมาจากฐานคิดของวิทยาศาสตร์พันยุคสมัยใหม่ (Post-modern หรือ Post-normal Science) เป็นทางเลือกที่แตกต่างออกไปจากสาเหตุที่มาจาก “การขาด” หรือความ “ไม่มี” หรือ “มีไม่พอ” ซึ่งเป็นมุมมองมาจากนักวิจัย (ซึ่งส่วนใหญ่ไม่ใช่คนยากจน) มาเป็นมุมมองในปัญหาที่เป็นเชิงซ้อน มิใช่สิ่งที่เราสามารถเข้าใจจากสิ่งที่เป็นปรากฏการณ์ในเชิงประจักษ์ หากแต่อยู่ที่ “วิธีคิด” และ “วิธีเข้าใจ” ที่ว่าด้วย “ปรากฏการณ์” นั้นๆ ของกลุ่มประชากร ที่เคยยากจนมาก่อน แล้วได้พ้นฝ่าอุปสรรค นำตัวเองและชุมชน (กลุ่มและเครือข่าย) ออกจากวิกฤติของความยากจนนั้นได้ เป็นมุมมองทางเลือก ในลักษณะของ “นักประดิษฐ์-คิดสร้างความรู้” (Constructionist Approach) เป็นการศึกษาถึงวิธีคิดและวิธีสร้างความรู้ความเข้าใจถึงแก่นแท้ของความยากจนโดยกลุ่มคนที่ได้รับประสบการณ์ตรงจาก “คนเคยจน”

⁸ คำกล่าวในเครื่องหมายคำพูด คัดลอกมาจาก Capra, F. (1977). *The Web of Life: A New Synthesis of Mind and Matter*. London: Flamingo, หน้า 40.

การนำเสนอในครั้งนี้อาจต้องการที่จะย้ายฐานคิดใหม่หรือสร้างกรอบแนวคิดใหม่ โดยจะให้ความสำคัญกับการทำความเข้าใจ “คนยากจน” หรือ “คนปลายสาย” คือ ประชากรในชุมชน ที่มีถูกมองแค่เป็น “ผู้รับ” ธรรมดาอยู่ปลายสายในกระบวนการการบริหารการพัฒนาประเทศที่ผ่านมาเกือบครึ่งศตวรรษ

ในปัจจุบัน ความเข้าใจธรรมชาติของมนุษย์มีการศึกษาค้นคว้าอย่างกว้างขวาง จนเกิดการปรับฐานคิดและกระบวนการทัศน์มาให้ความสำคัญกับ “คนปลายสาย” มากขึ้น จนเป็นที่เข้าใจกันมากขึ้นว่า ผู้ที่อยู่ปลายสายนั้น มิใช่เป็น “ผู้รับ” หรือผู้ตอบสนองโครงการพัฒนาอย่างไม่ลืมหูลืมตา จากผู้เชี่ยวชาญจากข้างนอก เท่านั้น แต่เป็นกลุ่มคนที่สำคัญที่สุดในกระบวนการสื่อสารเพื่อการเปลี่ยนแปลงสังคม (Communication for Social Change) ดังที่ Maturana และ Varela (1998: 196) ผู้ที่ศึกษาวิวัฒนาการทางชีววิทยาและสังคมวิทยาของมนุษย์ได้กล่าวไว้ว่า

“ปรากฏการณ์ด้านการสื่อสารมิได้ขึ้นอยู่กับสิ่งที่ส่งออกไป แต่ขึ้นอยู่กับบุคคลที่ได้รับสื่อเหล่านั้น”
(*The phenomenon of communication depends on not what is transmitted, but on what happens to the person who receives it.*)”

ความรู้ใหม่ในลักษณะดังกล่าวนี้ได้ถูกไปเป็นฐานคิดและกระบวนการทัศน์ (Paradigm) ใหม่ของการพัฒนาธุรกิจ การตลาด และการพัฒนาองค์กร กล่าวคือ เป็นการปรับจากแนวคิดเดิมคือ จากการเน้นเอาความเข้มแข็งและความมีประสิทธิภาพของผลิตภัณฑ์เป็นที่ตั้ง (Product-focus) เป็น การเน้นพฤติกรรมของลูกค้าผู้บริโภค⁹ (Customer-focus) ชุดความรู้ใหม่ที่ว่าด้วยการการรับรู้ (Perception) การสร้างความรู้ของมนุษย์ (Epistemology) ในระยะ 20 ปีที่ผ่านมา มีความก้าวหน้าอย่างไม่หยุดยั้ง ด้วยการการพัฒนาแนวคิดเชิงกระบวนการระบบ (Systems Thinking) และการบูรณาการระหว่างความรู้ด้านประสาทวิทยา (Neurology) จิตเวชวิทยา (Cognitive Science) และมานุษยวิทยาแขนงจิตวิทยา (Cognitive Anthropology) ต่างยืนยันอย่างหนักแน่นว่า มนุษย์ทุกผู้ทุกนาม มีชีวิตอยู่รอดได้ด้วย “สร้างความรู้” ถึงกับมีการกล่าวว่า “การที่จะมีชีวิตอยู่รอดได้ จำเป็นต้องรู้” (“To live is to know”)¹⁰ หมายความว่า การสร้างความรู้เป็นคุณสมบัติติดตัวมากับมนุษย์ในกระบวนการวิวัฒนาการที่เป็นมากกว่า 3 ล้านปี

นับตั้งแต่ช่วงปี 1980s เป็นต้นมา ฐานคิดเรื่องพฤติกรรมของมนุษย์ได้เปลี่ยนแปลงไปอย่างมาก จากการมองไปที่ชาติพันธุ์ สิ่งแวดล้อม และกลไกทางจิตวิทยา หันมาเน้นเรื่อง “ระบบวิธีคิด” หรือกระบวนการสร้างความรู้ ว่าเป็นตัวนำ หรือเป็นตัวกำหนดพฤติกรรมของมนุษย์ และได้พบว่าในกระบวนการสร้างความรู้นี้มีอยู่ 2 ระดับ คือ 1) ในระดับปัจเจก กล่าวคือ มนุษย์เผชิญกับปรากฏการณ์ของโลกภายนอก (ที่มีความเปลี่ยนแปลงพลิกผันและซับซ้อน) ด้วยการสร้างกรอบความคิดหรือมโนทัศน์ (Mental Models) ขึ้นมาเพื่อจัดระเบียบโลกและปรากฏการณ์ไว้ ให้สามารถสร้างความหมาย คุณค่า และความเชื่อ เพื่อความเข้าใจด้วยตัวเองได้ 2) ในระดับสังคมและชุมชน ด้วยเหตุที่โลกและสิ่งแวดล้อมภายนอกนั้นยิ่งใหญ่

⁹ โปรดดูเป็นตัวอย่าง Marquardt, Michael J. (1999). *Action Learning in Action: Transforming Problems and People for World-class Organizational Learning*. Palo Alto, California: Davies-Black Publishing.

¹⁰ Maturana, Humberto R. and Francisco J. Varela (1998). *The Tree of Knowledge: The Biological Roots of Human Understanding*. London: Shambhala, pp. 174.

ซับซ้อนเกินกว่าที่ปัจเจกจะสร้างความรู้ได้ ประกอบกับมนุษย์ได้พัฒนาถึงระดับขั้นของความเป็นสังคมและมีแบบแผนทางวัฒนธรรม เพื่อเป็นฐานความรู้ความเข้าใจ รวมทั้งควบคุมพฤติกรรม (คุณธรรม จริยธรรม) ในขั้นนี้หมายความว่า มนุษย์ได้สร้างกรอบวัฒนธรรม (Cultural Models) เป็นเชื้อ หรือเป็น “ทุนทรัพย์” ในการสร้างความรู้ความเข้าใจ เพื่อนำพฤติกรรมในการ “จัดการ” หรือ “จัดระบบ” โลกตามที่ตนเข้าใจ¹¹ บางครั้ง กรอบวัฒนธรรมนี้ถูกใช้ความหมายว่าเป็น “กระบวนทัศน์ท้องถิ่น” (Local Paradigm)¹² เป็นฐานในการสร้างความรู้ คุณค่าและความเข้าใจในตนเอง รู้จักจัดวางความสัมพันธ์กับตัวเองต่อผู้อื่น ต่อสิ่งแวดล้อม และต่อโลก

ความล้าลึกของ “คนจน” ...ชุมชน

ที่กล่าวมาทั้งหมดนี้เป็นการยืนยันว่ามนุษย์ทุกคนและทุกระดับ ไม่ว่าจะเป็น “คนต้นสาย” หรือคนจน “คนปลายสาย” คือคนชนบท ต่างมี “ชุดความรู้” เกี่ยวกับโลกจักรวาลและสิ่งแวดล้อมอยู่ก่อนแล้ว “ในใจ” (Mental Models) และเพิ่มชุดความรู้ที่สื่อและเข้าใจกันได้ภายในสังคมและชุมชน กลายเป็นระบบวัฒนธรรมที่เป็นกรอบวัฒนธรรม (Cultural Models) ทั้งสองกรอบคิดต่างเป็นตัวกำหนดพฤติกรรม และวิถีชีวิต โดยผ่านระบบคุณค่า ความหมาย ความเชื่อเดิม และวิถีคิดของคนในชุมชนและสังคม ดังนั้น จะไม่สามารถเข้าใจความยากจน โดยการแยกออกมาจากกระบวนกรชุมชนและระบบนิเวศท้องถิ่น และวิถีคิดที่เป็นตัวกำหนด “วิถีชีวิต” ของคนในสังคมและชุมชนได้ จะต้องเข้าใจในมิติของการจัดแจงวิถีชีวิตของคนในสังคม-ชุมชนในสองระดับ กล่าวคือในระดับปัจเจกในการคิด การตีความหมาย และการให้คุณค่าต่อตัวเอง ต่อผู้อื่น และต่อสิ่งแวดล้อมโดยรวม ที่เรียกว่าเป็นกรอบการคิด (Mental Models) ให้เกิดการ “กำหนดได้ – หมายรู้” ในระดับปัจเจกบุคคล แต่ขณะเดียวกันฝั่งการคิดของปัจเจกต่างได้รับอิทธิพลและการกล่อมเกลาทางวัฒนธรรมทางสังคม-ชุมชน ชนชั้น วัฒนธรรมองค์กร การศึกษา การอบรมเลี้ยงดู ประสบการณ์ชีวิตและอื่นๆ ในรูปของกรอบวัฒนธรรม (Cultural Models) ที่เป็นฐานความรู้ ความเข้าใจ และความเชื่อที่ถ่ายทอดสู่คนรุ่นหลังๆ ต่อไป

มูลเหตุของความยากจน จาก “คนเคยจน”

เมื่อพูดถึงมูลเหตุของความยากจน กลุ่มแกนนำในพื้นที่ศึกษาที่เคยอยู่กับความยากจน แต่ตอนหลังหลุดออกจากวิกฤติได้ ต่างชี้ไปที่ “วิถีคิด” ของกลุ่มตนเองที่ว่า “เราเชื่อคนอื่นง่ายเกินไป” และ “พวกเราพึ่งพากับความคิดของคนที่มาจากภายนอก” เป็นต้น แต่สิ่งเหล่านี้เป็นเพียงสิ่งสะท้อนให้เห็น

¹¹ โปรดดูเป็นตัวอย่าง Shore, Bradd. (1988). *Culture in Mind: Cognition, Culture, and the Problem of Meaning.*; Luhmann, Niklas. (1990). *Essays on Self-Reference.* และดูงานวิจัยเป็นตัวอย่างสำหรับประเทศไทย ใน Opart Panya and Solot Sirisai (2001). “False Minds, Environmental Decay”: Environmental Consciousness in Thailand”

¹² Capra, Fritjof. (1999). “Systems theory and the New Paradigm” in Carolyn Merchant (ed.) *Ecology: Key Concepts in Critical Theory.* New York: Humanity Books, pp. 342-350.

ธรรมชาติของการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในชนบท และความพยายามที่จะทำความเข้าใจ การให้คุณค่าและความหมายต่อการเปลี่ยนแปลงนั้นๆ แล้วเชื่อมโยงให้เห็นถึงพฤติกรรมการแก้ไขและหาทางออกของคนกลุ่มนี้ ดังนั้นการที่จะเข้าใจมูลเหตุของความยากจนในชุมชนชนบทจะต้องทำความเข้าใจในสองเรื่องใหญ่ๆ ได้แก่ 1) การเปลี่ยนแปลงที่นำมาสู่ปัญหาและวิกฤติชุมชน ได้แก่ กระแสการเปลี่ยนแปลงที่อยู่เหนือการควบคุมของชุมชน และ 2) การครอบงำทางวัฒนธรรม วิถีคิดที่กำหนด ความเข้าใจ การให้คุณค่า และความหมายต่อการเปลี่ยนแปลงนั้นๆ และการปรับตัวในชุมชน จะขอกกล่าวโดยย่อดังนี้

เมื่อการเปลี่ยนแปลงอยู่เหนือการควบคุมของชุมชน

หากพิจารณาอย่างต่องแท้แล้ว โลกของคนจนหรือคนชายขอบ ซับซ้อนมากกว่าที่คิด เพราะอยู่ภายใต้กระแสการเปลี่ยนแปลงอย่างหนักหน่วง และอย่างอำพราง ด้วยเหตุที่บางอย่างมาในรูปของความสะดวกสบาย จากการศึกษาข้อมูลชุมชนในชนบทหลายแห่ง พบว่า ลักษณะของปัญหาที่เกิดขึ้นกับชุมชนในแต่ละแห่งโดยทั่วไป มาจากกระแสความกดดันจากภายนอกที่เร่งให้เกิดการเปลี่ยนแปลงวิถีการผลิต มาจากวิถีคิด นำไปสู่การเปลี่ยนวิถีชีวิต ปรับเปลี่ยนความหมายและคุณค่าต่อฐานทรัพยากรท้องถิ่นและความสัมพันธ์ระหว่างคนในชุมชนชนบท แรงกดดันหลักๆ ที่ถาโถมเข้าสู่ชนบท ได้แก่

- 1) กระแสหรือพลังทางการตลาด (Market Force) โดยผ่านพ่อค้า นักธุรกิจท้องถิ่น
- 2) กระแสการเปลี่ยนแปลงที่วางแผนแบบสำเร็จรูป (Planned Change) โดยภาครัฐที่มาในรูปของนโยบายและโครงการ “พัฒนา” ต่างๆ
- 3) ผลกระทบจากภาวะสงคราม รวมถึงความขัดแย้งในภูมิภาคและภายในประเทศ
- 4) กระแสการเคลื่อนไหวของภาคประชาชน¹³

ในช่วง 40-50 ปีที่ผ่านมา แรงกดดันหรือกระแสการเปลี่ยนแปลงดังกล่าว หลังไหลเข้าสู่ชนบทและภูมิภาคต่างๆ โดยที่ชุมชน “ตั้งตัวไม่ทัน” หรือไม่มีการเตรียมชุมชนให้พร้อมที่จะรับมือกับแรงกดดันเหล่านั้นอย่างเหมาะสม ผลที่เกิดขึ้นทั้งในระดับปัจเจกบุคคล ระดับครอบครัว กลุ่ม และชุมชน คือการคล้อยตามกระแสหรืออิทธิพลที่เข้ามาจากภายนอกเหล่านี้ โดยมีได้สำรวจศักยภาพของฐานทรัพยากรและสถานภาพของชุมชนหมู่บ้านอย่างแท้จริงและเท่าทัน แม้การจัดตั้งองค์กรชุมชน ก็มีได้เกิดจากการมีส่วนร่วมและความเข้าใจอย่างลึกซึ้งถึงความจำเป็น ที่สำคัญที่สุดก็คือ ขาดเป้าหมายร่วมหรือ “ภาพอนาคต” ร่วมในชุมชน และความเข้าใจร่วมกันในวิกฤติและปัญหา หมู่บ้าน หรือชุมชน จึงเป็นเพียงพื้นที่ (Space) ของการปรับตัวของปัจเจกบุคคล หลายแห่งกลายเป็นการแข่งขัน เอาตัวรอดแบบตัวใครตัวมัน หรือต่างคนต่างอยู่ และอีกหลายแห่งนำมาซึ่งความไม่ไว้วางใจซึ่งกันและกัน และเกิดความขัดแย้งทั้งหมดนี้กลับกลายเป็นพลังในเชิงลบที่บั่นทอนทุนเดิม คือ “ทุนทางสังคม” ของชุมชน อันได้แก่ ความช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ความภูมิใจในถิ่นกำเนิด เป็นต้น

¹³ ความเคลื่อนไหวของภาคประชาชนในประเด็นหรือรูปแบบต่างๆ ได้จาก อนุชาติ พวงลำสี และกฤตยา อาชวนิจกุล. (บรรณาธิการ). *ขบวนการ ประชาสังคมไทย: ความเคลื่อนไหวภาคพลเมือง* (2542)

ในชุมชนสาครลี จังหวัดอยุธยา เป็นตัวอย่างให้เห็นถึง พลังทางการตลาดได้ทำให้ราคาพืชผลที่เกษตรกรผลิตได้ มีราคาตกต่ำจนไม่สามารถอยู่ได้ และยังได้รับผลกระทบจากนโยบายการส่งเสริมอุตสาหกรรมจากภาครัฐ มีอิทธิพลต่อการกำหนดแบบแผนการผลิตพืชเศรษฐกิจได้ ส่งผลให้ฐานทรัพยากรที่มีอยู่ในชุมชนเสื่อมโทรมลง และการเกิดขึ้นของอุตสาหกรรมยังได้บั่นทอนวิถีชีวิต วัฒนธรรมของคนในชุมชนซ้ำอีก การย้ายถิ่นฐานเข้ามาของแรงงานจากภายนอก การเกิดขึ้นของหอพักและร้านค้า แสดงให้เห็นถึงการปรับตัวเป็นรายปัจเจก นอกจากนั้นจะเห็นได้ว่าแบบแผนการผลิตแบบพืชเศรษฐกิจเพื่อการส่งออก ที่ผูกติดกับกลไกของตลาดเป็นสาเหตุสำคัญในการเกิดวิกฤติของชุมชนต่างๆ ดังเช่นการแผ้วถางป่าเพื่อปลูกพืชเศรษฐกิจในชุมชนศิลาแรง ในภาคเหนือ หรือความล้มเหลวจากการปลูกพืชเศรษฐกิจชนิดต่างๆ ตามคำชักชวนของบริษัทเอกชนและข้าราชการท้องถิ่น ที่ทำให้คนในชุมชนค้าปลาหลาย ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ มีหนี้สินพอกพูน และการพึ่งพิงรายได้จากการทำสวนยางของชุมชนไม้เรียง ในภาคใต้ ที่ไม่สามารถสร้างความมั่นคงทางอาหารและสุขภาพให้กับชุมชนในระยะยาวได้

ภาวะสงครามและความขัดแย้งที่เกิดขึ้นเป็นอีกสาเหตุหนึ่งที่ทำให้เกิดผลกระทบต่อฐานทรัพยากรของชุมชน ดังเช่น นโยบายการเคลื่อนย้ายชาวเขา ที่พบในชุมชนศิลาแรง รัฐบาลทหารได้ใช้วิธีการ “แยกสลายพรรคคอมมิวนิสต์” อพยพชาวเขาจากตอยภูคามอยู่พื้นราบ ชาวเขามีความต้องการพื้นที่ทำกินจึงเกิดการบุกรุกป่า หรือในชุมชนไม้เรียงที่เคยเป็นเขตที่อยู่ใกล้กับพื้นที่สู้รบระหว่างกองกำลังของพรรคคอมมิวนิสต์และฝ่ายรัฐบาล ทำให้พื้นที่อยู่บนความขัดแย้งและความรุนแรง

อย่างไรก็ตาม กระแสที่เข้ามากระทบชุมชนมิได้มีเพียงพลังจากการตลาดและนโยบายสำเร็จรูปจากภาครัฐที่อาจเรียกได้ว่าเป็น “กระแสหลัก” เท่านั้น หากแต่ยังมีกระแสการพัฒนาทางเลือกที่แตกต่างออกไป และเป็นกระแสหรือปัจจัยภายนอกที่สำคัญที่หนุนเสริมให้ชุมชนเกิดกระบวนการหาทางออกจากวิกฤติอันเกิดจากการพัฒนาตามกระแสหลักดังกล่าว กระแสทางเลือกที่เกิดขึ้น เช่น แนวคิดในเรื่องของวัฒนธรรมชุมชนที่เป็นฐานคิดสำคัญในการรื้อฟื้นวัฒนธรรมอันเป็นรากฐานที่นำไปสู่การสร้างสำนึกของชุมชนท้องถิ่น การนำภูมิปัญญาท้องถิ่นมาประยุกต์ใช้ หรือแนวคิดในเรื่องของประชาสังคม ชุมชนเข้มแข็ง ด้วยกระบวนการจัดการ สามารถเสริมสร้างศักยภาพของแกนนำชุมชนในการจัดการ การใช้เครื่องมือในการแลกเปลี่ยนและระดมความคิดเห็น การจัดเวทีพูดคุยต่างๆ ผ่านการอบรมผู้นำการเปลี่ยนแปลงและกระบวนการทำงานของกองทุนเพื่อสังคม (SIF) หรือนโยบายการกระจายอำนาจสู่ท้องถิ่นและกระบวนการจัดทำแผนพัฒนาฉบับที่ 9 ที่ทำให้สังคมได้กลับมาให้ความสนใจความเป็นท้องถิ่น และการเคลื่อนไหวในการปฏิรูปการเมือง ผ่านการเรียกร้องรัฐธรรมนูญใหม่ ฉบับปี พ.ศ. 2540 ที่ก่อให้เกิดความตื่นตัวทางการเมืองและได้สร้างเสริมความเป็นพลเมืองของคนในสังคม กระแสทางเลือกที่เคลื่อนไหวอยู่ในสังคมเหล่านี้ได้แทรกซึมและหนุนเสริมกระบวนการหาทางออกของชุมชนต่างๆ ก่อให้เกิดการปรับเปลี่ยนวิถีคิด หันกลับมาให้คุณค่าวัฒนธรรมและภูมิปัญญาท้องถิ่น การตื่นตัวในเรื่องการรวมกลุ่ม และการพึ่งตนเอง ซึ่งจะพบได้ในกระบวนการหาทางออกของชุมชนที่จะได้กล่าวถึงต่อไป กระแสสังคมสายนี้ อาจถือว่าเป็น “วาทกรรม” หรือชุดความรู้ในเชิงอำนาจ อย่างหนึ่งที่พัฒนาเป็นคู่ขนานกับ การพัฒนากระแสหลัก เป็นกระแสแนวคิดที่เสนอทางเลือกให้กับชุมชนท้องถิ่น ในช่วงระยะ 4-5 ปีที่ผ่านมา

การครอบงำทางวัฒนธรรมวิถีคิด

วัฒนธรรมมิใช่สิ่งที่ชี้ให้เห็น “ความเท่าทัน” ของความจริงแท้เสมอไป นักศึกษาวัฒนธรรมโดยทั่วไปมักมอง วัฒนธรรมเป็นรูปธรรมที่ตายตัวส่งทอดต่อไปยังชนรุ่นหลัง ในรูปของจารีตประเพณี วัฒนธรรมจึงถูกมองในแง่บวก โดยเฉพาะในหมู่นักศึกษาด้าน “วัฒนธรรมชุมชน” (Community Culture) และในปัจจุบันมีความเข้าใจวัฒนธรรมมากขึ้นโดยที่เข้าใจว่า วัฒนธรรม เป็นเครื่องมือการจัดแจงชีวิตเพื่อความอยู่รอดของตนเองและชุมชน เป็นไปในรูปกระบวนการสร้างความหมาย คุณค่า และความรู้ (Cultural Models) เป็นฐานการสร้าง “วิถีชีวิต” ที่มีการสะสมตกผลึกเป็นภูมิปัญญาแล้วถ่ายทอดสู่ชนรุ่นหลังต่อไป อย่างไรก็ตามทั้งสองแนวที่กล่าวมา ยังมีได้เอ่ยถึงมิติที่กว้างออกไปในระบบสังคม ให้เห็นถึงวัฒนธรรมของบางกลุ่มอาชีพ บางชนชั้น และบางสังคม ถูกครอบงำโดยกรอบวัฒนธรรมแนวคิดของกลุ่มอื่นๆ เช่น ในกรณีการถูกครอบครองเป็นเมืองขึ้น (Colonialism) และในบางกรณีแม้ไม่เป็นเมืองขึ้น แต่ก็ถูกครอบงำทางอ้อม ซึ่ง ธงชัย วินิจจะกุล ใช้คำว่า “อาณานิคมอำพราง” “Crypto-colonialism”¹⁴ ตัวอย่างในประเทศไทยที่มีให้เห็นได้แก่ การใช้ชุดความรู้ใหม่ทางภูมิศาสตร์และการปกครอง ที่นำตัวอย่างการบริหารเมืองขึ้นของอังกฤษที่ใช้กับอินเดีย และจากประเทศเนเธอร์แลนด์ ใช้กับอินโดนีเซีย เป็นต้น แล้วนำมาใช้ในการบริหารประเทศจากศูนย์กลางของเมืองหลวง คือ “กรุงเทพฯพระมหานคร” แผ่กระแสอำนาจหลัก (Hegemony) ในรูปของนโยบายและกฎระเบียบการบริหาร เป็นโครงสร้างทางสังคมแนวตั้ง กดทับระบบแนวคิดและวิถีชีวิต ของชุมชนใน ระดับภูมิภาค จังหวัด อำเภอ และหมู่บ้าน¹⁵

นักวิชาการเปลี่ยนแปลงสังคมไทยส่วนใหญ่ ลงความเห็นว่า อุดมการณ์หรือเป้าหมายของสังคมไทยที่ผ่านมา ไม่ว่าจะเป็น “ความทันสมัย” (Modernization) ตั้งแต่ต้นรัชสมัยรัชกาลที่ 4 “การปฏิรูปการปกครองหัวเมือง” (Administrative Reforms) ในรัชสมัยรัชกาลที่ 5 การสร้างวัฒนธรรมของชาติไทย ก่อนสงครามโลกครั้งที่ 2 โดยมีการเปลี่ยนชื่อประเทศจาก สยาม เป็น ประเทศไทย) และสุดท้าย “การพัฒนา” (Development) ตั้งแต่ ปี 2500 เป็นต้นมา ทั้งหมดที่กล่าวมานี้ล้วนถูกสร้างขึ้นโดยชนชั้นสูงและชั้นกลาง โดยใช้ศูนย์กลางการบริหารจากส่วนกลางแผ่ส่วนออกไปสู่ระดับต่างๆทั่วทุกแห่งของประเทศ ยังผลให้เกิดการครอบงำทางวัฒนธรรม วิถีคิดและภูมิปัญญาท้องถิ่นอย่างถอนรากถอนโคน ทำให้ชุมชนส่วนใหญ่อ่อนแอเพราะเป็นการสร้างจิตสำนึกการพึ่งพารัฐ ในเวลาต่อมา

ขณะเดียวกันการให้คุณค่าและอุดมการณ์ และคงเอกลักษณ์ของภูมิภาค และท้องถิ่นในชนบท จะถูกมองว่า ล้าหลัง ไม่พัฒนา หรือไม่ก็อ้างว่าเป็น “ภัย” ต่อความมั่นคงของประเทศ¹⁶ หมายความว่า “กรอบวัฒนธรรม” (Cultural Models) ของคนชั้นนำของประเทศที่ใช้สำหรับการสร้าง ความหมาย คุณค่า และความรู้ของคนยากจน และ “คนชายขอบ” ซึ่งมักเป็น “คนปลายสาย” ในการพัฒนา ที่ห่างไกล

¹⁴ ธงชัย วินิจจะกุล (2544). “ประวัติศาสตร์ไทยแบบราชาชาตินิยม: จากยุคอาณานิคมอำพรางสู่ราชาชาตินิยมใหม่หรือลัทธิเสด็จพ่อของกรรมพีไทยในปัจจุบัน”

¹⁵ Thongchai Vanichakul. (1997). *Siam Mapped: A History of the Geo-body of a Nation*. Chiang Mai: Silkworm.

¹⁶ โปรดดูเป็นตัวอย่าง อานันท์ กาญจนพันธุ์ (2544). *มิติชุมชน: วิถีคิดท้องถิ่นว่าด้วย สิทธิ อำนาจ และการจัดการทรัพยากร* กทม: สกว. และ นิธิ เอียวศรีวงศ์ (2538). *ชาติไทย เมืองไทย แบบเรียนและอนุสาวรีย์: ว่าด้วยวัฒนธรรม รัฐ และรูปการจิตสำนึก*

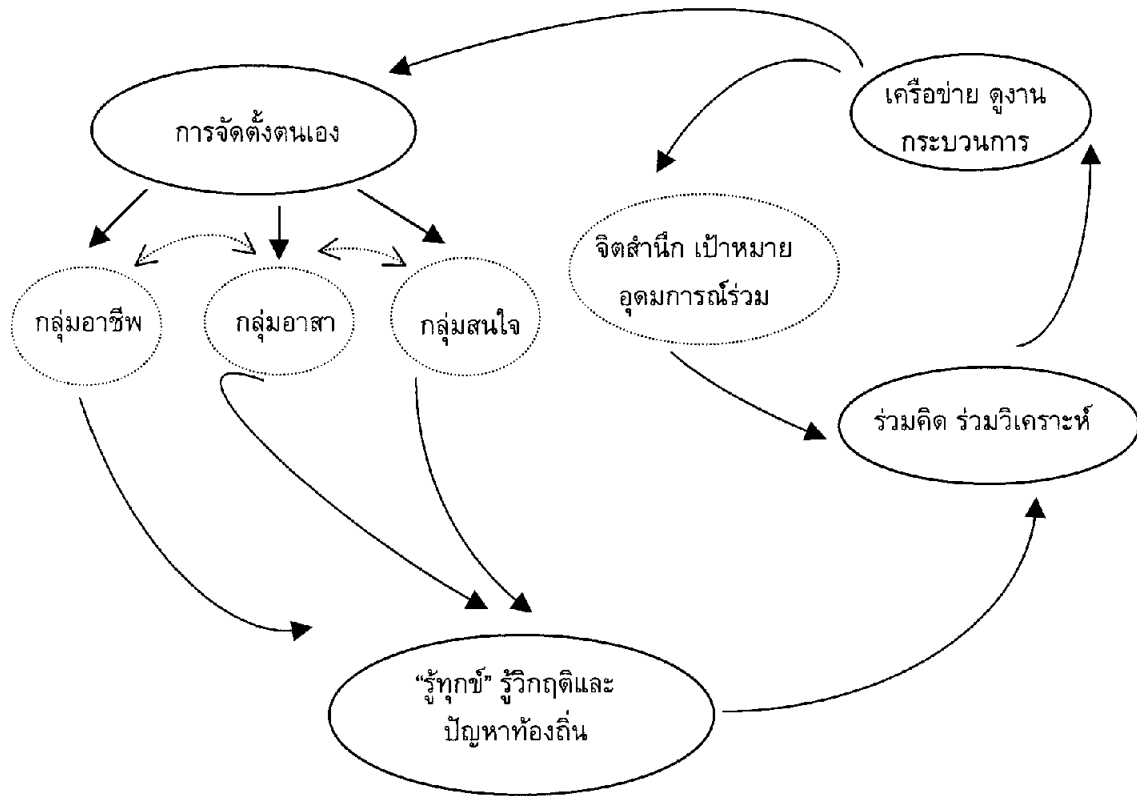
ศูนย์อำนาจ ในบริบทสังคมไทยนั้น ย่อมมิใช่เป็นกรอบที่สะท้อนถึง “โลก” ที่กลุ่มตนเองสร้างขึ้น ก็ไม่ได้ แต่เป็นกรอบความคิดที่ถูกกดทับและครอบงำจากกรอบแนวคิดหรือวัฒนธรรมกระแสหลัก คือศูนย์อำนาจ ในส่วนกลางที่กำหนดโดยชนชั้นปกครองนั่นเอง¹⁷

ด้วยเหตุของการครอบงำอำพรางทางวัฒนธรรมวิธีคิด ดังกล่าว ทำให้ชุมชนในชนบท มีแนวโน้มที่จะเชื่อผู้อื่นคือคนภายนอกให้เห็นดีเห็นงามไปกับการปรับเปลี่ยนวิถีการผลิต โดยเฉพาะการนำวิถีการเกษตร ให้ตกอยู่ในระบบตลาดต่างประเทศซึ่งมีความเสี่ยงสูง นำไปสู่การมีหนี้สินล้นตัว เช่น ชีวิตของชาวบ้านคำปลาหลาย จังหวัดขอนแก่น ผูกอยู่กับ ราคาและการตัดสินใจที่จะซื้อ มันสำปะหลัง และข้าวโพด จากประเทศในประชาคมยุโรป ชีวิตของชาวไร่ในภาคใต้ อยู่กับตลาดยางของโลก และชาวสาคีในภาคกลาง ต้องทำนา 2-3 ครั้ง เพื่อ “ทำข้าวส่งออกนอก” โดยที่ปัจจัยการผลิต (สมัยใหม่) และระบบตลาด อยู่เหนือการควบคุมของชุมชน ในที่สุด ระบบชุมชน (กลุ่ม องค์กร และระบบนิเวศท้องถิ่น) ถูกเปลี่ยนแปลงไปตามกระแส เกิดความอ่อนแอทาง ปัญญา ศีลธรรม และความเสื่อมโทรมของระบบธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมในท้องถิ่น ตามคำพูดของคนในท้องถิ่นต่าง ๆ เช่น “สาคี เหมือนนรก... ทำนาปี มีแต่หนี้กับขัง ทำนาปรังมีแต่ขังกับหนี้ ...” ชาวไร่ในภาคใต้กล่าวว่า “กินยางแทนข้าวไม่ได้” ชุมชนคำปลาหลาย ในภาคอีสานถึงกับกล่าวว่า “เราเชื่อคนอื่นเขามากเกินไป จึงต้องกลายเป็นหนี้สินพะรุงพะรัง” และที่ศิลาแดง ในภาคเหนือ ชุมชนและรัฐบาล (ให้สัมปทานป่า) ได้ ทำลายป่าต้นน้ำ อันเป็นอุดมการณ์ดั้งเดิมของชุมชนในภาคเหนือที่ว่า “ป่าคือชีวิต น้ำคือสายเลือด” ไปในที่สุด

สร้างชุมชนแห่งภูมิปัญญา: ทางออกจากความยากจน

จากกระแสและแรงกดดันให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในชุมชน ที่นอกจากจะเป็นแรงกระทบที่หนักหน่วงแล้ว ยังเป็นการเปลี่ยนแปลงที่รวดเร็วและซับซ้อน เกินกว่าที่คนในชุมชนจะสร้างความรู้ขึ้นมาจัดการกับการเปลี่ยนแปลงได้ทันกับการเปลี่ยนแปลง จึงมีความจำเป็นที่จะต้อง “เชื่อคนอื่น” ไปก่อน ดังที่พ่อแสวงแห่งบ้านคำปลาหลายกล่าวไว้ว่า “คนพวกนี้แต่งตัวดี ๆ นั่งรถราคาแพง ๆ เข้ามาหาพวกเรา มากับข้าราชการด้วย ไม่เชื่อได้หรอก แต่ละคนใหญ่ ๆ ทั้งนั้น” ต่อมาจึงเกิดการเปลี่ยนแปลงด้วยตัวเอง ซึ่งมีกระบวนการดังต่อไปนี้ (ดูภาพที่ 1 ประกอบ)

¹⁷ โปรดดูเป็นตัวอย่าง Opart Panya (1999). “The Mental Model, Environment and Agriculture: A Search for Thailand’s Post-crisis Sustainable Transformation”

ภาพที่ 1 กระบวนสร้างความรู้และภูมิปัญญาเพื่อแก้ปัญหาและวิกฤติในท้องถิ่น

สร้างชุมชนที่รู้จัก “ทุกซ์”และชุมชนร่วมทุกซ์

จากประสบการณ์ชุมชนชนบทที่ได้ศึกษามากมาย พบว่า การแก้ปัญหาความยากจนของชุมชนท้องถิ่นต่างๆ เริ่มจากการเข้าใจปัญหาชุมชน หรือ “รู้จักทุกซ์” ที่เกิดในชุมชน แต่เป็นที่น่าแปลกกว่า การรับรู้ปัญหาหรือวิกฤติในระดับชุมชนนั้นเป็นไปอย่างเชื่องช้า กล่าวคือ จะรู้ว่าเกิดปัญหาก็ต่อเมื่อมีผลกระทบมาถึงระบบการผลิตและวิถีชีวิตของตัวเองแล้ว ปัญหาและวิกฤติทั้งหลาย เหมือนกับเป็น “หายนะที่คืบคลานเข้ามา” (Creeping Catastrophe) กว่าที่จะรู้ว่าเป็นปัญหาก็เมื่อปัญหานั้นถึงตัวถึงชุมชนแล้ว ทั้งนี้เพราะพื้นที่ของการรับรู้ปัญหาของคนไทย โดยเฉพาะเรื่องปัญหาสิ่งแวดล้อม จำกัดอยู่ในพื้นที่ใกล้ตัว¹⁸ (Living Space) ตัวอย่างเช่น ปัญหาการทำลายป่าต้นน้ำที่ศิลาแรง จังหวัดน่าน จะเห็นได้ชัดว่ากว่าจะรู้ว่าการทำลายป่าต้นน้ำมีผลกระทบในด้านความแห้งแล้งขาดน้ำทำนา จึงได้รู้ตัว

“ก่อนหน้านั้น ไม่ได้คิดอะไร มีการทำไร่เลื่อนลอยกันมากมาย มีการปลูกฝิ่น มองไปทางปากก็หัวโล้นหมด ต่อมา รู้สึกว่า ดินฟ้า อากาศและน้ำก็น้อยลง จึงมีการประชุมสัญจรกัน แล้วปรึกษากันว่า ถ้าเราปล่อยให้มีการทำลายป่าต่อไป ทั้งจากคนภายนอก นายทุน รวมทั้งชาวบ้านเอง ก็จะทำให้เราขาดน้ำในการทำการเกษตร และฝนก็ไม่ตกต้องตามฤดูกาล”

¹⁸ โปรดดูเป็นตัวอย่าง Opart Panya and Solut Sirisai (2001). “Contesting Maps of Eco-conscious Minds: Cultural Models of Environment in Thailand.”

เหตุที่การรับรู้ถึงปัญหาในชุมชนเป็นไปอย่างเชื่องช้า เพราะว่าการรับรู้ในปัญหาชุมชนเริ่มจากปัจเจกบุคคล ซึ่งตามหลักฐานแสดงให้เห็นว่า การรับรู้ปัญหาในระดับปัจเจก จะไม่เป็นพลังทางสังคม จึงไม่เข้มแข็งพอที่จะเข้าใจถึงระดับความรุนแรงของปัญหาและวิกฤติที่มาถึงชุมชนได้ เพราะไม่มีการสานพลังปัจเจกให้เป็นพลังรวมของชุมชนได้ ดังที่แกนนำชุมชนไม้เรียงได้กล่าวว่า “ชาวบ้านจะไม่สามารถพึ่งตนเองได้คนเดียว แต่ไม่เรียงต้องพึ่งตนเองทั้งตำบล”

ในกรณีของชาวบ้านตำบลตระแสง จังหวัดสุรินทร์ ยิ่งทำให้เห็นชัดขึ้น เป็นเหตุการณ์ที่ชาวบ้านทั้ง 9 หมู่บ้านมีชีวิตอยู่กับกองขยะที่เทศบาลเมืองสุรินทร์นำมาทิ้งไว้ใกล้บริเวณที่ตั้งบ้านเรือนมาเป็นเวลากว่า 10 ปี โดยไม่สามารถจัดการได้ ทั้งๆที่เป็นปัญหาที่รุนแรงถึงขนาดที่ชาวบ้านต้อง “กางมุ้งกินข้าว” ด้วยมีปัญหาแมลงวันรบกวนอย่างหนักในฤดูร้อน และเป็นปัญหาที่ทุกคนในตำบลต่างก็รู้

จากประสบการณ์ของชุมชนเคยจน พบว่าความรู้ ความเข้าใจในปัญหาและวิกฤติ ที่เป็นพลังขับเคลื่อนหาทางออก (ไม่หยุดอยู่ที่ การรู้เท่านั้น) นั้น ต้องเป็น การร่วมรู้ กล่าวคือ ต้องรู้จักเป็นกลุ่ม เป็นกระบวนการสร้างชุมชนเข้ามารับรู้ปัญหาสาธารณะร่วมกันนั่นเอง เช่น ตัวอย่างของชุมชนตำบลหลายขอนแก่น เริ่มจาก “ในช่วงแรก พวกเราคุยกันอยู่ 2-3 คน คุยกันหาสาเหตุที่มันเกิดขึ้น”

เครื่องมือและกระบวนการเข้าใจ “ทุกข์” ของชุมชน

ดังได้กล่าวมาแล้วว่า การรู้จักและการเข้าใจปัญหาหรือ “ทุกข์” ของชุมชนในท้องถิ่นที่แท้จริงนั้นมีใช้อยู่ที่ปัจเจกบุคคล หากเป็นกระบวนการ “เรียนรู้ร่วมกัน” (Collective Learning) อันเป็นกระบวนการทางสังคมที่ต้องผ่านการพูดคุย เสวนา การแลกเปลี่ยนเรียนรู้ร่วมกัน รวมทั้งมีการตั้งคำถามและการถกเถียง ทั้งหมดนี้จะต้องมีเครื่องมือและกระบวนการที่จะนำไปสู่การรู้ปัญหานั้นๆ ด้วยตัวเอง มีใช้การขึ้นจากคนอื่น ในชุมชนที่ได้ศึกษามาหลายแห่ง พบว่ามีการใช้เครื่องมืออย่างต่อเนื่องเป็นกระบวนการพอประมวลได้ดังนี้: การตั้งคำถามที่ตรงจุด; การจับเข้าคุยกันปรับทุกข์ระหว่างคนที่สนิทสนมกัน; เวทีเสวนา (Forum); การศึกษาดูงานจากชุมชนอื่น; การสร้างเครือข่ายกับกลุ่มองค์กรภายนอก; การร่วมคิดสร้างเครื่องมือเก็บข้อมูล; และการใช้วิทยากรกระบวนการ (Process Facilitator) ช่วยในการระดมความคิดเชิงสร้างสรรค์

การตั้งคำถามที่ตรงจุด

การรู้ “ทุกข์” หรือปัญหาของชุมชน มักจะเริ่มต้นด้วยการตั้งคำถาม เช่น ไม้เรียง กลุ่มแกนนำได้เริ่มต้นตั้งคำถามพื้นฐาน ที่ว่า “ทำไมเราถึงจน” และ “เราจะอยู่รอดได้อย่างไร” แกนนำของชุมชนศิลาแดงในจังหวัดน่าน เริ่มตั้งคำถามว่า “น้ำบ้านเราแห้งแล้ง มีสาเหตุมาจากอะไร” คำถามหลักของแกนนำชุมชนสาคลี ได้แก่ “เราจะอยู่กับอุตสาหกรรมได้อย่างไร” เป็นต้น หรือตั้งคำถามของพ่อแสง สิงห์น้อย สะท้อนให้เห็นกระบวนการเข้าใจ “ทุกข์” ของหมู่บ้านตำบลหลายขอนแก่น ได้เป็นอย่างดี

“ในช่วงแรก พวกเราคุยกันอยู่ 2-3 คน คุยกันหาสาเหตุที่มันเกิดขึ้น ว่าทำไมคนรวย รวยขึ้น คนจนก็จนลง มันเป็นเพราะอะไร พวกเราคุยกันเพื่อหาสาเหตุของชุมชน เพื่อหาแนวทางแก้ไข พัฒนาให้ชุมชนของเราอยู่ดีกินดี ... จนรู้สาเหตุว่าเป็นเพราะอะไร เป็นเพราะคนไม่สามารถพึ่งตัวเองได้ ...”

ในกรณีของชุมชนไม้เรียง จังหวัดนครศรีธรรมราช เมื่อมีกลุ่มผู้นำเริ่มตั้งคำถามว่า “ทำไมพวกเราถึงจน” ทั้ง ๆ ที่มีการผลิตยางและทำการจัดการรวมกลุ่มผู้ผลิตเอง ขายเอง ได้เป็นอย่างดีแล้ว ต่อมาได้มีการคิดร่วมกันระหว่างกลุ่มแกนนำ ผนวกกับการแลกเปลี่ยนเรียนรู้กับเครือข่ายภายนอก ซึ่งประกอบไปด้วยกลุ่มนักวิชาการตามสถาบันการศึกษาทั้งในส่วนภูมิภาคและส่วนกลาง ทำให้เกิดการสร้างเครื่องมือสำรวจข้อมูลระดับครัวเรือน มีการเก็บข้อมูลรายรับ-รายจ่าย และสืบสาวถึงสาเหตุของการเกิดหนี้สิน เมื่อนำมาวิเคราะห์ร่วมกันโดยกลุ่มผู้นำ จึงสามารถเห็นร่วมกันได้อย่างชัดเจนว่ามูลเหตุของการมีหนี้และความยากจนมาจากการพึ่งพาชุมชนเมืองและตลาด ในด้านอาหาร ยา วิชาโรค เนื่องจากทั้งชุมชนต่างมุ่งปลูกยางเพื่อการค้าอย่างเดียว จนในที่สุดสามารถสรุปออกมาได้ว่า “เรากินยางแทนข้าวไม่ได้”

การตั้งคำถามที่เหมาะสมและตรงจุด ปลูกเร้าให้กลุ่มต้องใช้ความคิดในการตอบปัญหาด้วยตนเอง ซึ่งเมื่อก่อนไม่จำเป็นและหลายกรณีไม่มีโอกาสที่จะใช้ความคิด การที่ “ชุมชนเคยจน” เริ่มด้วยการตั้งคำถามที่เกี่ยวกับตนเองและชุมชน เป็นการเริ่มต้นของการสร้างชุมชนแห่งการสร้างภูมิปัญญา (Learning Society) ำให้เกิดการหาคำตอบ เช่นในกรณีไม้เรียง ข้อมูลและตัวชีวิตที่มีความหมาย จะนำไปสู่การปรับวิธีการผลิตใหม่ ปรับกรอบแนวคิด และมโนทัศน์ (Mental Models) เกี่ยวกับโลก ที่อาจเคยถูกรอบงำมาก่อนจากวัฒนธรรมการพัฒนา การเรียนการสอน และแม้กระทั่ง อุดมการสร้างชาติในบางยุคบางสมัย การตอบคำถามดั้งเดิม จะเป็นสิ่งที่สร้างคำถามใหม่ให้ลึกซึ้งต่อไปได้อีก เช่นปัญหาที่ชุมชนไม้เรียงตั้งเป็นคำถามใหญ่คือ “แล้วชุมชนไม้เรียงจะอยู่รอดได้อย่างไร”

เวทีเสวนา (Forum)

การตั้งคำถามเป็นกระบวนการทางสังคม การตั้งคำถามโดยคนคนเดียว จะไม่นำไปสู่การเรียนรู้ทางสังคม จำเป็นต้องมีเพื่อน ญาติและมิตรสหาย ร่วมด้วย โดยมีการจับกลุ่ม เสวนาพูดคุย สื่อสารและแลกเปลี่ยนข้อมูลที่ได้พบได้เห็นมา เช่นในชุมชนศิลาแดงในภาคเหนือ ก่อนที่ชุมชนส่วนใหญ่จะรู้ว่าปัญหาที่แท้จริงของความแห้งแล้งจนขาดน้ำในการทำนา ต้องผ่านการเสวนาระหว่างชาวบ้านที่เริ่มได้รับความเดือดร้อนกับกลุ่มแกนนำ จากนั้นกลุ่มผู้นำได้นำปัญหานั้นมาปรึกษาหารือกันในกลุ่มเพื่อตั้งคำถามและค้นหาสาเหตุ ในที่สุดก็ทราบว่าเป็นเพราะชาวบ้าน ทั้งในหมู่บ้านศิลาแดงเองและจากหมู่บ้านอื่น รวมทั้งการที่รัฐบาลให้สัมปทานการตัดไม้ ทั้งหมดนี้นำมาสู่การทำลายป่าต้นน้ำบนเทือกเขา เป็นความรู้ที่เห็นความเชื่อมโยงระหว่างป่ากับแหล่งน้ำ ต่อมาจึงได้มีการจัดประชุม จัดเวที สัจจกรไปตามหมู่บ้านต่างๆ ในตำบลเพื่อให้ ปัญหานี้เป็นประเด็นสาธารณะ กล่าวคือเป็นปัญหา “ร่วม” ของชุมชน ขึ้นต่อไปได้ทำการหาความรู้เรื่องการจัดการ ได้แก่ การศึกษาดูงานเพื่อแลกเปลี่ยนเรียนรู้จากกลุ่มองค์กรเครือข่ายภายนอกพื้นที่ เช่น “กลุ่มฮักเมืองน่าน” ที่มีประสบการณ์การจัดการป่าชุมชน เป็นต้น แล้วนำกลับมาบอกเล่ากัน

ในชุมชนโดยผ่านเวทีชาวบ้านที่ทำกันอยู่อย่างต่อเนื่อง จนในที่สุดเกิดเป็นแนวทางการจัดการป่าโดยชุมชนเองจนกระทั่งป่าได้ค่อยๆฟื้นตัวขึ้นมา ส่งผลให้มีน้ำพอที่จะทำนาได้ในเวลาต่อมา

การศึกษาดูงานและการจัดกระบวนการคิดร่วม

การออกไปศึกษาดูงานกันเป็นกลุ่มอย่างมีการเตรียมการ หรือเมื่อได้ไปแล้วกลับมาเล่าสู่กลุ่มแกนนำคนอื่น ๆ ฟัง พร้อมทั้งร่วมกันคิดวิเคราะห์ประสบการณ์ที่ได้รับมา เป็นอีกวิธีหนึ่งที่สามารถสร้างการเรียนรู้ชุมชนได้อย่างมีประสิทธิภาพ กลุ่มแกนนำของหมู่บ้านคำปลาหลาย จังหวัดขอนแก่น ใช้การไปดูงานจากชุมชนอื่นเป็นหลัก แต่ได้เสริมด้วยเครื่องมือการจัดการเรียนรู้ร่วมกันอย่างมีระบบ ใช้ทักษะของการเป็นวิทยากรกระบวนการ เพื่อให้เกิดการเรียนรู้ได้เร็วขึ้น

“...ไปดูงานเดือนละ 1-2 ครั้ง ดูแล้วกลับมา ก็เอามาคุยกัน ใครได้อะไรมาบ้าง มาคุยกันที่ศาลา...โดยมีผมนี่แหละเป็นผู้ดำเนินการ...”

ทักษะในการเป็นวิทยากรกระบวนการทำให้ชุมชนสามารถระดมความคิดเห็น แลกเปลี่ยนพูดคุยเพื่อแก้ปัญหาต่าง ๆ ได้อย่างมีประสิทธิภาพ นั่นก็คือ การสร้างช่องทางที่ทำให้ข้อมูลข่าวสารได้ไหลเวียนแลกเปลี่ยนและวิเคราะห์ร่วมกันโดยคนในชุมชน

การสร้างเครือข่ายกับองค์กรภายนอก

การมีเครือข่ายพันธมิตรและแนวร่วมจากภายนอกชุมชน ก็เป็นกลไกที่สำคัญอันหนึ่งที่เพิ่มประสิทธิภาพการเรียนรู้เพื่อการขับเคลื่อนชุมชน เครื่องมือและทักษะในการสร้างการมีส่วนร่วม ดังเช่น แกนนำชุมชนคำปลาหลายนำมาใช้ ได้แก่ การเป็นวิทยากรกระบวนการ การจัดเวทีสัมมนา เทคนิคในการระดมความคิดเห็นอย่างมีระบบ สิ่งเหล่านี้เมื่อพิจารณาจากความเคลื่อนไหวของสังคมไทยจะพบว่า เป็นอิทธิพลจากการเคลื่อนไหวของภาคประชาชนหรือประชาสังคม ทักษะและการใช้เครื่องมือเหล่านี้ได้มีการฝึกอบรมผ่านการฝึกอบรมผู้นำการเปลี่ยนแปลง ที่ได้มีการอบรมให้กับผู้นำชุมชนท้องถิ่นและผู้ปฏิบัติงานในองค์กรต่าง ๆ และได้มีการนำมาใช้กันแพร่หลายกันมากขึ้นอย่างกว้างขวาง ผ่านกลุ่มองค์กรและการเคลื่อนไหวทางสังคมต่าง ๆ เช่น คณะทำงานของกองทุนเพื่อสังคม (SIF) กระบวนการวางแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 9 การเคลื่อนไหวเพื่อปฏิรูประบบสุขภาพ และการก่อตัวของประชาคมจังหวัดต่าง ๆ เป็นต้น

ชุมชนคำปลาหลายได้รับแรงกระตุ้นและสนับสนุนจากโรงพยาบาลอุบลรัตน์ ซึ่งเป็นโรงพยาบาลที่ร่วมเคลื่อนไหวในประเด็นการปฏิรูประบบสุขภาพ ที่ได้นำแนวทางการดูแลสุขภาพเชิงรุกและเป็นองค์รวมมาใช้ โดยการสร้างเครือข่ายและจัดกระบวนการเรียนรู้ระหว่างปราชญ์ชาวบ้านและผู้นำท้องถิ่นต่าง ๆ ในจังหวัดขอนแก่นในภาคอีสาน ในขณะที่ชุมชนศิลาแดงได้มีการสร้างเครือข่ายกับกลุ่มอัครเมืองน่าน ซึ่งจัดได้ว่าเป็นประชาคมจังหวัดที่มีความเคลื่อนไหวเด่นชัดในสังคมไทย หรือในชุมชนสากลก็ได้เชื่อมต่อกับกลุ่มนักวิชาการที่สนใจในเรื่องของชุมชนและนำกระบวนการวิจัยแบบมีส่วนร่วมมาใช้ นอกจากนี้ยังมีการเชื่อม

ต่อกับองค์กรและหน่วยงานภายนอก เช่น สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา เป็นต้น ทำให้ผู้นำในชุมชนคุ้นเคยกับเครื่องมือที่ใช้ในกระบวนการมีส่วนร่วม ในกรณีของชุมชนไม้เรียงได้มีการทำงานร่วมกับมูลนิธิหมู่บ้านและกองทุนเพื่อสังคม และเป็นชุมชนที่จุดประกายให้เกิด แนวทางการทำแผนแม่บทชุมชนของคณะทำงานกองทุนเพื่อสังคม กรณีเหล่านี้จึงแสดงให้เห็นความเชื่อมโยงระหว่างกระแสการเคลื่อนไหวของสังคมกับชุมชนท้องถิ่น

การเกิดเป้าหมายและจิตสำนึกร่วมชุมชน

จากแผนภูมิจะเห็นว่า หลังจากกลุ่มแกนในชุมชน แม้จะยังเป็นกลุ่มเล็ก ๆ กลุ่มหนึ่ง ได้เริ่มเห็นปัญหาพร้อมของชุมชน การแลกเปลี่ยนเรียนรู้ระหว่างสมาชิกของกลุ่มแกนอย่างต่อเนื่อง ที่เรียกว่า เป็นการ “เรียนรู้ที่จะฟื้นฟูชุมชน” (Community Learning) อันเป็นกระบวนการที่ จะค่อย ๆ ฟื้นฟูและกล่อมเกล่าจิตสำนึกที่เป็นปัจเจก “ตัวกู—ของกู” ให้กลายเป็นจิตสำนึกชุมชน หรือ “จิตสาธารณะ” เกิดความหวังโยความรับผิดชอบต่อชุมชน เป็นกรอบคิดที่ขยายกว้างออกไปจากพื้นที่ของปัจเจก ดังที่กลุ่มแกนผู้นำชุมชนไม้เรียง มีความเชื่อร่วมกันว่า “ชาวบ้านจะไม่สามารถพึ่งตนเองได้คนเดียว แต่ไม่เรียงต้องพึ่งตนเองได้ทั้งตำบล”

จิตสำนึกร่วมท้องถิ่นดังกล่าว ทำให้เกิดการร่วมกันคิด เกิดการร่วมสร้างกฎระเบียบ กติกาและข้อตกลงกันภายในชุมชน เช่น “กฎระเบียบการตรวจป่าและป้องกันการลักลอบตัดไม้” มีการจัดกลุ่มองค์กรด้วยโครงสร้างและบทบาทหน้าที่ อย่างชัดเจนร่วมกัน เช่น การเป็น “สภาผู้นำไม้เรียง” และ “คณะกรรมการรักษาป่าไม้และต้นน้ำลำธาร ตีลาแรง” เป็นต้น

มิเพียงแต่เท่านั้น การเกิด จิตสำนึกร่วมชุมชน หรือ “ชุมชนร่วมทุกข์” เป็นพลังขับเคลื่อนให้เกิดการสร้าง “อุดมการณ์ร่วม” หรือ “ปรัชญาและเป้าหมายแห่งชีวิตในชุมชน” ของกลุ่มแกนนำ ตัวอย่างของไม้เรียงที่สะท้อนออกมา เป็นปรัชญาและอุดมการณ์ร่วมของชุมชน ได้แก่ ความคิดและจิตสำนึกที่ว่า “ชุมชนไม้เรียง จะอยู่รอดได้อย่างไร” หมายความว่า ปรัชญาของวิถีชีวิตที่ชุมชนไม้เรียงต้องคิดก็คือว่า จะเอาชีวิตชุมชนไปผูกกับเศรษฐกิจที่อยู่กับการปลูกและขายยางพาราอย่างเดียว แต่ต้องพึ่งพาดลาดในเรื่องอาหารและยารักษาโรค หรือจะปรับปรุงการผลิตเพื่อปากท้องของคนทั้งชุมชนก่อน เช่นเดียวกับกรณีของหมู่บ้านคำปลาหลาย ที่เปลี่ยนจากปรัชญาการผลิตการเกษตรจากการสร้างรายได้ หรือที่ว่า “ผลิตแล้วจะได้เงินเท่าไร” มาเป็นตัวตั้งของการเลือกระบบเกษตร มาเป็น “การออม” ว่า เมื่อสิ้นฤดูทอแล้ว จะมีเงินเก็บได้เท่าไร ทั้งสองปรัชญานี้แตกต่างกันโดยสิ้นเชิง จากคำบอกเล่าของแกนนำคำปลาหลาย การเอา “เงิน” เป็นตัวตั้ง ทำให้มีการกัหนี้ยืมสินมาลงทุน ในที่สุดก็มีหนี้สินพันตัว เพราะเลือกวิถีผลิตเพื่อส่งออก แต่การมีปรัชญาเรื่องการออม นำไปสู่การทำเพื่อกินให้พอเพียงในครอบครัวก่อนเป็นหลัก ส่วนที่เหลือมีไว้ขาย ดังคำพูดที่ว่า “กลุ่มผมจะเน้นเรื่องปากท้องมากที่สุด ไม่เอาเงินเป็นตัวตั้ง ไม่เอาเงินมาปิดตาเรา เงินเป็นส่วนหนึ่งของการพัฒนาเท่านั้น”

จิตสำนึกชุมชนสร้างผู้นำการเปลี่ยนแปลงยุคใหม่ (Change Innovators)

คำกล่าวที่ว่า “วิกฤติสร้างโอกาส” นั้น มีส่วนที่เกิดขึ้นจริงในชุมชนที่ได้ศึกษามาหลายแห่ง กระบวนการที่สร้างทำให้รู้ “ทุกข์” หรือปัญหาในชุมชน สร้างปรัชญาและอุดมการณ์ของชีวิตที่มีความหมายร่วมกัน เป็นพลังทางสังคมที่ส่งเสริมให้ บัณฑิตบุคคลได้ยกระดับหรือขยายศักยภาพของตน เพื่อรับผิดชอบต่อภารกิจของชุมชน การที่บัณฑิตบุคคลมีทักษะในสร้างความรู้หรือมีส่วนร่วมในกระบวนการสร้างความรู้ ปัญหาในระดับสาธารณะและการมีส่วนร่วมรับผิดชอบต่อภารกิจสาธารณะ ถือเป็นกาเกิดคุณภาพใหม่ในบัณฑิตบุคคล เรียกว่าเป็นการยกระดับศักยภาพของตนเอง (Personal Mastery)

หลักฐานที่มาจากชุมชนกรณีศึกษาแสดงให้เห็นว่า การที่บัณฑิตบุคคลสามารถยกระดับศักยภาพขึ้นมาให้กว้างและยิ่งใหญ่กว่าพื้นที่ของตนเอง มาเป็นจิตสำนึกความรับผิดชอบต่อสาธารณะนั้น เป็นคุณภาพของการสร้างผู้นำ กล่าวคือ กระบวนการแก้ปัญหาหรือการหาทางออกจากวิกฤติมักสร้างผู้นำหรือแกนนำการเปลี่ยนแปลงชุมชน เพราะว่าการสร้างความรู้ให้เข้าใจปัญหาและเกิดจิตสำนึกชุมชน เป็นปัจจัยชักนำให้บัณฑิตกลายเป็นผู้นำ ด้วยเหตุที่ความรู้ที่เกิดจากกระบวนการสร้างความรู้ของชุมชนนั้นเป็นความรู้ที่เร้าให้เกิดความรับผิดชอบต่อสังคมด้วยการกระทำเพื่อหาทางต่อการคลี่คลายปัญหาหรือ “ทุกข์” ของชุมชนท้องถิ่น นอกจากนี้ยังเป็นกระบวนการทางสังคม การแก้ปัญหาจึงเป็นวิถีชุมชน กล่าวคือ เป็นการสร้างกลุ่มและการสร้างเครือข่ายการมีส่วนร่วมในการแก้ปัญหาที่พบ เป็นกระบวนการที่ต่อเนื่อง คือ จากการสร้างความรู้ร่วมกัน เป็นการสร้างจิตสำนึกท้องถิ่น ก่อตัวขึ้นเป็นคุณภาพใหม่ที่เสริมศักยภาพผู้นำ ให้มีความสามารถใน “การนำ” หรือเป็น “ผู้จัดแจงการเปลี่ยนแปลง (Change Agents)” ผู้นำในลักษณะนี้เองที่ชักนำและผลักดันให้เกิดกระบวนการทางสังคม คือ การเกิดการรวมกลุ่มรวมตัวกันเพื่อแก้ปัญหาโดยชุมชนเอง และสร้างเครือข่ายเชื่อมโยงกับกลุ่มหรือองค์กรภายนอก (โปรดดูแผนภูมิ)

จากประสบการณ์ชุมชนกรณีศึกษา พบว่าการไปดูงานและกลับมาพูดคุยกันอยู่เสมอ ชักนำให้เกิดกลุ่มในลักษณะต่าง ๆ ที่มีวัตถุประสงค์แตกต่างกัน และแต่ละกลุ่มที่เกิดขึ้นก็จะแก้ปัญหาในด้านต่าง ๆ อันเป็นการคลี่คลายปมปัญหาอย่างเป็นองค์รวม และกลุ่มต่าง ๆ นี้เองที่เสริมสร้างและพัฒนาศักยภาพของผู้นำจากการเป็นผู้นำกลุ่มต่าง ๆ ดังเช่น คณะทำงาน “คณะกรรมการรักษาป่าไม้และต้นน้ำลำธาร” ของชุมชนศิลาแดง ที่ได้มีการไปดูงานภายนอกและการสร้างเครือข่าย ทำให้เกิดผู้นำกลุ่มออมทรัพย์ กลุ่มแม่บ้าน (ทอผ้า) หรือในกรณีของหมู่บ้านคำปลาหลาย การไปศึกษาดูงานและการจัดเวทีเสวนาปัญหาของชุมชนอย่างต่อเนื่อง ได้ค่อย ๆ สร้างผู้นำที่มีทักษะการเป็นวิทยากรกระบวนการ ในกรณีของสาคลี จังหวัดอุษรยา กลุ่มแกนนำที่ร่วมในกระบวนการหาทางออกของของชุมชนได้ค่อย ๆ เพิ่มทักษะ และเมื่อมีศักยภาพและความสามารถในการจัดการกลุ่มมากขึ้น ได้รับการยอมรับจากคนอื่น ๆ ภายในตำบล จึงพบว่าหลายคนได้รับเลือกเป็นผู้นำหมู่บ้าน เช่น คณะกรรมการหมู่บ้าน สมาชิกองค์การบริหารตำบล หรือที่ตำบลไม้เรียง ประสบการณ์ที่สะสมมาเป็นระยะ ๆ จากการทำความเคลื่อนไหวของแกนนำกลุ่มเกษตรกรทำสวนยาง ได้เพิ่มศักยภาพ ความมั่นใจ ของกลุ่มแกนนำ ทั้งในระดับปัจเจกและระดับแกน จนสามารถสร้าง “สภาผู้นำไม้เรียง” และการก่อตั้ง “ศูนย์ศึกษาและพัฒนาไม้เรียง” จนเกิดความเคลื่อนไหวเป็นขบวนการและส่งผลกระทบต่อทิศทางและนโยบาย การพัฒนาชนบทของประเทศ เป็นต้น

ในกรณีของชุมชนตำบลตระแสง จังหวัดสุรินทร์ ที่ต้องอยู่กับ “กองขยะ” ของเทศบาล มาเป็นเวลา กว่า 10 ปี ในที่สุดเกิดพลังทางชุมชนแก้ปัญหาดังกล่าวได้ โดยมีการทำให้ “ปัญหาขยะ” เป็น “ประเด็นสาธารณะ” ที่ส่วนรวมต้องรับผิดชอบที่จะหาทางแก้ไข กระบวนการดังกล่าว (การจัดเวทีชาวบ้าน และการนำปัญหาเข้าสู่องค์การบริหารส่วนตำบล) ได้สร้าง แกนนำใหม่ ๆ ขึ้นอีกหลายคน ซึ่งเมื่อก่อน มิได้ยกระดับความสามารถตนเองออกจาก ความเป็นปัจเจก แต่กระบวนการดังกล่าว นำโดยกลุ่มนักวิจัยมหาวิทยาลัยขอนแก่น ให้การฝึกอบรมการร่วมคิดร่วมทำงานชุมชนอย่างสร้างสรรค์ ในที่สุดนำไปสู่การคลี่คลายปัญหาในทางสร้างสรรค์และเป็นไปโดยสันติ ด้วยการประสานงานระหว่าง อบต. เทศบาลเมืองใกล้เคียง และกลุ่มของภาคประชาชนในตำบล

ทั้งหมดนี้ทำให้เห็นอย่างชัดเจนว่า ศักยภาพของแกนนำ กลุ่มผู้นำการเปลี่ยนแปลงในชุมชนเป็น “หัวใจ” ของความเข้มแข็งของกลุ่มและการสร้างเครือข่ายของภาคประชาชน ศักยภาพการเป็นผู้นำนั้นได้มาจากกระบวนการสร้างความรู้ชุมชน ที่ได้หล่อหลอมและสร้าง “ใจ” คือ จิตสำนึกรับผิดชอบต่อชุมชนและสาธารณะ

การจัดตั้งตนเอง

จากชุมชนกรณีศึกษาหลายแห่ง แกนนำชุมชนมักกล่าวถึงชุมชนตัวเองว่า “เรายังไม่เข้มแข็ง ... ชุมชนเรายังคงมีปัญหาอยู่ แต่เรากำลังอยู่ในกระบวนการแก้ปัญหา” เมื่อพิจารณาถี่กลงไปจะพบว่า ชุมชนทั้งหลายต่างวางรากฐานหรือสร้างกระบวนการที่นำไปสู่ความยั่งยืนของชุมชน เช่น ในชุมชนศาสน์ที่มีกระบวนการสร้างผู้นำผ่านโครงการพัฒนาต่างๆ ในชุมชน หรือการที่โรงเรียนศาสน์วิทยาเป็นศูนย์กลางในการบ่มเพาะเยาวชนคนรุ่นใหม่ ดังคำกล่าวของผู้นำที่ว่า

“ถึงแม้ปัจจุบัน เรายังคงมีปัญหาอยู่ แต่ผมเชื่อมั่นมันจะดีขึ้นเรื่อยๆ เพราะเรามีการสร้างคน สร้างผู้นำ และด้วยการเรียนการสอน เด็กนักเรียนของเราจะเป็นเด็กที่มีคุณภาพ”

ในกรณีของชุมชนไม้เรียง ได้มีการดำเนินกิจกรรมต่างๆ อย่างต่อเนื่อง จนเกิดการจัดตั้งสภาผู้นำชุมชนขึ้น อันเป็นโครงสร้างการบริหารจัดการของภาคประชาชนที่เกิดจากการจัดตั้งตัวเอง ที่เอื้ออำนวยให้เกิดการสร้างผู้นำ เกิดการพูดคุย วิเคราะห์ปัญหาของของชุมชนอยู่เสมอ ในชุมชนตำบลหลายการดูงาน และการสร้างเครือข่ายระหว่างชุมชนต่างๆ ในภาคอีสาน ทำให้เกิดแนวคิดในการจัดตั้งกลุ่มต่างๆ ตามความสนใจของคนในชุมชน หรือในชุมชนศิลาแรงที่มีรากฐานการสร้างผู้นำจากวัฒนธรรมเดิม คือการจัด การเหมืองฝายและเสริมด้วยการจัดตั้งกลุ่มต่างๆ ขึ้นมา ตามความเหมาะสมของชุมชน

การเกิดขึ้นของกลุ่มต่างๆ ในชุมชน การรวมกลุ่มของผู้นำ การติดต่อเชื่อมโยงกับภายนอก ทั้งหมดนี้กล่าวได้ว่าเป็นการจัดตั้งตนเองของชุมชน คือการจัดวางโครงสร้างความสัมพันธ์และสร้างกระบวนการที่สำคัญของชุมชนที่จะนำไปสู่การแก้ปัญหาต่างๆ โครงสร้างความสัมพันธ์และกระบวนการเหล่านี้ได้เอื้ออำนวยให้เกิดการไหลเวียนของความรู้และประสบการณ์ ทั้งจากภายในและภายนอกชุมชน รวมถึงมีกระบวนการที่จะนำข้อมูลต่างๆ มาวิเคราะห์ร่วมกัน ในขณะที่เดียวกันการเรียนรู้ร่วมกันกับผู้ที่มิ

ประสบการณ์ จะทำให้ชุมชนมีทักษะในการวิเคราะห์และจัดการกับปัญหาท้องถิ่นได้เป็นรูปธรรมมากขึ้น เป็นการสร้างเสริมศักยภาพการเป็นผู้นำของคนในชุมชน ด้วยการจัดตั้งตนเองจึงทำให้ชุมชนมีการรวมกลุ่มและสร้างผู้นำอันเป็นหนทางไปสู่ความยั่งยืนของชุมชน

ความรู้ที่เร้าการกระทำ

โดยทั่วไปในระดับปัจเจกบุคคล ความรู้ มักแยกออกจาก การลงมือกระทำการ คือ รู้แต่อาจจะไม่ทำ ทั้งนี้เพราะความรู้ที่ว่านั้น อาจเป็นความรู้ชนิดที่ไม่สามารถสร้างพลังที่เร้าให้เกิดการลงมือปฏิบัติจริง ตัวอย่างที่เห็นชัดได้แก่ ความรู้เรื่องสิ่งแวดล้อมในประเทศไทยและหลายประเทศในเอเชีย ได้มีงานงานวิจัยที่พบว่าคนส่วนใหญ่ไม่ว่าจะเป็น ชาวบ้านธรรมดา คนชั้นกลางในเมือง ตลอดจนเยาวชนที่มีความรู้ความเข้าใจถึงความสำคัญของปัญหาสิ่งแวดล้อม แต่เมื่อศึกษาถึงการปฏิบัติ จะพบว่าไม่เป็นไปตามที่รู้¹⁹ แสดงให้เห็นว่า ความรู้บางประเภทไม่สามารถขับเคลื่อนสังคม ชุมชนได้

สำหรับปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นในชุมชนกรณีศึกษาหลายแห่งนั้น แสดงให้เห็นถึงกระบวนการสร้างความรู้ประเภทที่ขับเคลื่อนให้เกิดการลงมือปฏิบัติไปพร้อมๆ กัน จากการตั้งคำถาม และการตั้งคำถามนี้เองที่นำไปสู่การเสวนา ร่วมคิด ร่วมค้นหาคำตอบ นำมาซึ่งความรู้ที่เกิดจากกระบวนการทางสังคม-ชุมชน กระบวนการดังกล่าวนอกจากทำให้เกิดการเรียนรู้และเข้าใจปัญหาท้องถิ่นแล้ว ยังเป็นการสร้างความรู้ความเข้าใจประเภทที่มีคุณสมบัติพิเศษขึ้น เป็นความรู้ที่เร้าให้เกิดการขับเคลื่อน เกิดการทดลองลงมือปฏิบัติ ลองผิดลองถูก ทำให้เกิดการรับรู้ ความเข้าใจและสามารถเชื่อมโยงของตนเอง (ปัจเจก) ต่อปัญหาท้องถิ่น (สังคม-ชุมชน) ผลที่ตามมาคือเกิดจิตสำนึกร่วมถึงคุณค่าที่มีต่อคนอื่นและระบบธรรมชาติและเป้าหมายร่วมกันของชุมชน ทั้งหมดนี้สร้างประสบการณ์และพลังที่สร้างสรรค์ ปลุกเร้าให้เกิดการสร้างแนวคิด ยุทธศาสตร์และทักษะการจัดการกับการเปลี่ยนแปลง (Change Management) ชุมชน

ปรากฏการณ์ในลักษณะดังกล่าวนี้ ถือว่า เป็นการสร้างภูมิปัญญาจากกระบวนการฟื้นฟูชุมชน (Community Learning) เป็นความรู้ลักษณะพิเศษประเภทหนึ่ง คือ ความรู้ที่เกิดจากการกระทำ ตามที่พระธรรมปิฎกได้กล่าวไว้ในชุด โยนิโสมนสิการ²⁰ ซึ่งได้อธิบายถึงความรู้ที่มีอยู่ถึง 10 ประเภท หนึ่งในความรู้ที่สำคัญ คือ ความรู้ที่เกิดจากการลองผิดลองถูก มีการร่วมกันคิดร่วมกันทำ เหมือนดังประสบการณ์ของชุมชนต่างๆ และคำกล่าวของ คุณประยงค์ ที่ว่า

“ตามปกติที่เคยทำมา ชุมชนมีการลองผิดลองถูกนานพอควร ไม่ใช่ว่าแต่ละชุมชนจะมีความรู้ อะไรอยู่แล้ว ... อย่างไม่เรียงของเรานั้น หลายเรื่องที่เราเลือกปฏิบัติตามที่เราคิดเอง ทำให้บางครั้งก็ได้ผลตอบแทนที่ไม่พึงประสงค์ ..”

¹⁹ โปรดดูเป็นตัวอย่าง ใน Opart Panya and Solut Sirisal (2001). “False Mind, Environmental Decay”: Environmental Consciousness in Thailand.”

²⁰ พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต) (2539). วิธีคิดตามหลักพุทธธรรม กทม: สำนักพิมพ์ปัญญา

บทสรุป

“คนจน” แก้ววิกฤติด้วยการสร้างสมภูมิปัญญาในชุมชน

หลักฐานจากกรณีศึกษาที่ได้นำเสนอมานี้ แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่า กลุ่มคนยากจน หรือ “คนปลายสาย” ซึ่ง หมายถึงชุมชนในชนบท มีศักยภาพและความสามารถในการสร้างความรู้เพื่อแก้ปัญหาท้องถิ่น เริ่มด้วยการจัดตั้งตนเองในกลุ่มแกนนำหรือกลุ่มต้นคิด แล้วร่วมกันคิดหาสาเหตุและทางออกของปัญหาร่วมกัน ความรู้ที่ได้อาจเรียกได้ว่าเป็น “ความรู้ชุมชน” (Community Learning) กล่าวคือเป็นความรู้ที่ช่วยให้เกิดการขับเคลื่อนชุมชนไปในทิศทางที่กำหนดด้วยกลุ่ม ขณะเดียวกันความรู้ที่ได้ยังเป็นพลังที่สามารถยกระดับขีดความสามารถของบุคคลในระดับปัจเจก (Personal Mastery) ให้ขยายพื้นที่ความรับผิดชอบที่กว้างกว่าพื้นที่ตนเองและครอบครัว เป็นการสร้างผู้นำการเปลี่ยนแปลงชุมชนแนวใหม่ ที่มีทักษะการจัดการกลุ่มองค์กรระดับชุมชน ทำหน้าที่ขับเคลื่อนกิจกรรมร่วมกันอย่างมีเป้าหมาย เกิดคุณค่าและความหมายใหม่ร่วมกัน มีการขยายเครือข่ายทางสังคมกับองค์กรทั้งภายในและภายนอก ทำให้เกิดการแลกเปลี่ยนเรียนรู้อย่างต่อเนื่อง

ความรู้ชุมชน หรือการเรียนรู้ร่วมกัน ทำให้ชุมชนสามารถเห็นความเชื่อมโยงเชิงระบบ (System Perspectives) สำหรับตนเองส่วนบุคคล กับ “ความเป็นชุมชน” ได้แก่การจัดตั้งตนเองเป็นการจัดความสัมพันธ์รูปแบบใหม่ร่วมกับผู้อื่นและเครือข่าย และกับฐานทรัพยากรและระบบนิเวศท้องถิ่น เปลี่ยนความหมายและคุณค่าใหม่ให้กับ ดิน น้ำ ป่า และระบบความหลากหลายทางชีวภาพ โดยการฟื้นฟูภูมิปัญญาเดิมที่ ผสมกลมกลืนไปกับระบบนิเวศชุมชน

ความรู้ในชุมชนนี้ไม่สามารถจำเพาะเจาะจงไปที่ปัจเจกบุคคล เพราะกระแสและแรงผลักดันที่มากระทบกับชุมชน มีความรุนแรง พลิกผัน ซับซ้อนอำพราง (มาในรูปของความสับสนวุ่นวาย ฟังฟังคนอื่น) อยู่ตลอดเวลา จำเป็นที่ต้องสร้างพลังร่วมและฟื้นฟูคุณค่าชุมชนและวัฒนธรรมพื้นฐาน ของความสามัคคี การช่วยเหลือเกื้อกูลซึ่งกันและกัน ตลอดจนความเห็นคุณค่าและมีความเชื่อมั่นในตนเอง ในการเผชิญกับการเปลี่ยนแปลงใดๆ อย่างมีหลักคิด กระบวนการทางสังคมเป็นความรู้ให้กับปัจเจก ให้เกิดคุณภาพใหม่ เป็นการพัฒนาปัจเจกบุคคลก็จริง แต่มีความรับผิดชอบต่อชุมชนและปัญหาสาธารณะ ซึ่งเป็นคุณสมบัติของผู้นำการเปลี่ยนแปลงในชุมชน

ความรู้สร้างผู้นำการเปลี่ยนแปลงแบบใหม่

มโนทัศน์ (Mental Models) ของคนไทยเกี่ยวกับเรื่องการเป็นผู้นำ ยังคงเห็นภาพที่เป็น ผู้นำในเชิงอุดมการณ์ ได้แก่ ที่มีคุณสมบัติในเชิงอำนาจ มีบารมี มีฐานะดี และมีคุณธรรมสูง²¹ แต่จากประสบการณ์ของชุมชนที่ฝ่าวิกฤติความยากจนมาได้ ตามที่นำเสนอมา ได้แสดงให้เห็นว่า คุณสมบัติของผู้นำใน

²¹ โปรดดูเป็นตัวอย่าง ใน โอกาส ปัญญา และกชกร ชินะวงศ์ (บรรณาธิการ) *ส่องทางประชาคม*

ชุมชนที่พึ่งตนเองได้เหล่านี้ อยู่ที่ การเป็นผู้นำการเปลี่ยนแปลงยุคใหม่ (Change Innovator) ที่มีทักษะในการจัดการกับการเปลี่ยนแปลง การนำและจัดกระบวนการให้กลุ่มคนได้มีการคิดในเชิงสร้างสรรค์ และเป็นนักสร้างและประสานเครือข่าย (Network Catalyst) และการเป็นผู้มีจิตสาธารณะ คิดกว้างคิดไกลกว่าเรื่องพื้นที่ของ “ตัวกู-ของกู” มีวิธีคิดเชิงระบบที่เชื่อมโยง ตนเอง กับชุมชนท้องถิ่น ต่อระบบสิ่งแวดล้อมและทรัพยากรท้องถิ่น และสามารถกำหนดตำแหน่งแหล่งที่ของตนเองต่อสังคมโลกที่มีการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา

ทักษะการคิดเชิงระบบ ทำให้เห็นความเชื่อมโยงของปัญหา

วิธีคิดของคนในสังคมมีการถ่ายทอดและการครอบงำไปในขณะเดียวกัน จากวัฒนธรรมและวิธีคิดกระแสหลักจากศูนย์อำนาจซึ่งมาจากส่วนกลาง²² หรือ “วัฒนธรรมเมืองหลวง” และการที่สังคมไทยอยู่ภายใต้ระบบศักดินาและการอุปถัมภ์ กลายเป็นโลกทัศน์ที่กำหนดการจัดการความสัมพันธ์และการให้คุณค่าระหว่าง คนต่อคน และระหว่างคนต่อสิ่งแวดล้อม เช่น การให้ความเชื่อถือและความเคารพต่อผู้อื่นๆ ในชุมชน การเห็นคุณค่าต่อ ฐานทรัพยากร ดิน น้ำ ป่า

ชุมชนกรณีศึกษา ได้แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่า การแก้ปัญหา เริ่มจากการปรับแก้วิธีคิด การมีมุมมองใหม่ๆ และการเข้าไปปัญหา การที่กลุ่มเกษตรกรชาวบ้านตำบลปลาหลาย จะปรับระบบเกษตรเชิงพาณิชย์มาเป็นเกษตรผสมผสาน พบว่ามีการเปลี่ยนวิธีคิดจาก “สิ้นปีจะได้รายได้เท่าไร” (เมื่อทำเกษตรพาณิชย์) มาเป็นแนวคิดใหม่ว่า “สิ้นปีแล้วจะออมเงินได้เท่าไร” (ในการทำเกษตรผสมผสาน) ซึ่งวิธีคิดที่แตกต่างกันนี้นำไปสู่พฤติกรรมที่ต่างกัน

ก่อนที่วิกฤติจะถูกแก้ไขนั้น ชุมชน ต่างคนต่างอยู่ วิธีชีวิตถูกกำหนด โดยธรรมชาติและคำแนะนำจากผู้อื่นที่มาจากภายนอก โดยเฉพาะหน่วยราชการและพ่อค้านักธุรกิจท้องถิ่น ระบบการผลิตเชิงพาณิชย์กลายเป็นเป้าหมายและอุดมการณ์ชีวิตของปัจเจก เป็นผลให้เกิดการแข่งขันกันเอง ชิงดีชิงเด่น จนไม่สามารถมองปัญหาชุมชนและสิ่งแวดล้อมในภาพรวมได้

การที่ชุมชนเริ่มเข้าไปปัญหา หรือ “ทุกข์” ของชุมชนได้ เมื่อปรับวิธีคิด อันนำไปสู่การเชื่อมโยงตนเองกับชุมชนบ้านเกิด วัฒนธรรมภูมิปัญญาตั้งแต่อดีต สามารถเชื่อมโยงปัญหาการขาดแคลนน้ำธรรมชาติกับผืนป่าต้นน้ำ “ป่าคือชีวิต น้ำคือสายเลือด” และเห็นความเชื่อมโยงระหว่าง เกษตรสมัยใหม่กับผลกระทบต่อฐานทรัพยากรและแหล่งอาหารธรรมชาติของชุมชน และการออกไปศึกษาดูงาน การสร้างเครือข่ายพันธมิตรและเพื่อนร่วมอุดมการณ์ ทำให้เห็นความเชื่อมโยงของกระแสความเคลื่อนไหวทางสังคมในระดับภูมิภาค ระดับประเทศ และเริ่มเข้าใจแนวโน้มของสังคมโลก และสามารถเห็นความเชื่อมโยงที่มี ทำให้เกิดการปรับเปลี่ยนแนวคิดและโลกทัศน์ ที่สามารถเทียบเคียงกับความเป็นจริงกับสิ่งที่มีผลกระทบกับตัวเองและชุมชน

²² ชงชัย วนิจะกุล อ่างแล้ว

ทักษะการคิดเชิงระบบและจับความความเชื่อมโยงได้ ทำให้กลุ่มแกนนำการเปลี่ยนแปลงสามารถเข้าใจ ความซับซ้อนของปัญหา โดยเฉพาะนำไปสู่ความเข้าใจ และรู้เท่าทันเข้าใจจุดอ่อนจุดแข็งของชุมชน สถานภาพและขีดความสามารถของระบบฐานทรัพยากรท้องถิ่น และที่จะปรับเปลี่ยนวิธีปฏิบัติเพื่อหลีกเลี่ยงหนทางที่จะกลับไปสู่ปัญหาเดิม ดังนั้น วิธีคิด หรือทักษะการคิดเชิงระบบจึงมีความสำคัญ ในการสร้างความหมาย ระบบคุณค่าของชีวิตและของชุมชน นำมาสู่การใช้และการจัดการข้อมูลอย่างเข้มข้นร่วมกัน

ข้อเสนอแนะ

จากที่ได้เห็นประสบการณ์ของการชุมชนที่สามารถแก้ปัญหาความยากจนได้ด้วยการสร้างวิธีคิด และสร้างสมภูมิปัญญาทางออกให้แก่กลุ่ม คือชุมชนของตนเองแล้ว สามารถนำมาทำการยกระดับการวิเคราะห์ เพื่อหาข้อความรู้ที่จะนำมาประยุกต์ในเชิงนโยบายการแก้ปัญหาความยากจนในชนบทได้ดังต่อไปนี้

- 1) ในวงการการพัฒนาเพื่อแก้ปัญหาความยากจน ถึงเวลาที่ควรยอมรับอย่างแท้จริงว่าภาคประชาชนมีศักยภาพในการแก้ปัญหาและคิดหาแนวทางหาทางออกร่วมกันในชุมชน บทบาทใหม่ที่หน่วยงานและองค์กรภายนอกควรทำคือ การค้นหาและเสริมสร้างคุณภาพใหม่ของผู้นำชุมชนยุคใหม่ คือกลุ่มแกนนำที่มีทักษะในการจัดการกับการเปลี่ยนแปลงชุมชนได้ สนับสนุนให้มีการศึกษาและอบรมแก่กลุ่มผู้นำยุคใหม่นี้ โดย เน้นการเพิ่มทักษะในเชิงการจัดการการเปลี่ยนแปลง ด้วยการสร้างกระบวนการการมีส่วนร่วมของประชาชนในทุกภาคส่วนอย่างสร้างสรรค์ อย่างมีระบบและต่อเนื่อง ให้เป็นวัฒนธรรมใหม่สืบทอดต่อไปถึงรุ่นหลังๆ
- 2) ในการสนับสนุนศักยภาพชุมชนท้องถิ่นนั้น รัฐจำเป็นต้องเน้นหนักและให้ความสำคัญกับภาคประชาชน อย่างแท้จริง นอกเหนือจากการให้ความสำคัญกับ บุคคลหรือหน่วยงานที่มีบทบาทหน้าทีในการบริหารจัดการท้องถิ่นโดยตรง เช่น เทศบาล อบต. เนื่องจากภาคประชาชนที่เข้มแข็ง จะบ่มเพาะผู้นำที่เสียสละ คิดถึงผลประโยชน์ส่วนรวมและค่อยๆ ได้รับการยอมรับจากคนในชุมชนท้องถิ่น และได้รับเลือกเป็นผู้แทนท้องถิ่นในที่สุด ดังนั้นเมื่อกล่าวถึงการสนับสนุนศักยภาพของชุมชนท้องถิ่น จึงต้องหมายถึงการสนับสนุนภาคประชาชนทั่วไป นอกเหนือไปจากการสนับสนุนองค์กรบริหารท้องถิ่น และควรเป็นไปในฐานะเป็นพันธมิตรและหุ้นส่วนอย่างเท่าเทียม แทนการ “จับตั้ง” และชี้หน้า
- 3) สร้างปรัชญา “ก่อนทำของ-ให้สร้างคน”²³ ให้เป็นแก่นของการพัฒนาและการบริหารประเทศ เพราะมีความหมายว่าควรสร้างหรือฟื้นฟูความเป็น “ชุมชน” ในพื้นที่ ก่อนการพัฒนาและส่งเสริมเทคโนโลยีใดๆ เพื่อเป็นการวางพื้นฐานการเรียนรู้และสร้างสมภูมิปัญญา ให้แก่ ชุมชน โดยให้ความสำคัญกับการให้ชุมชน “คิดเป็น” และ “คิดเป็นระบบ” มากกว่าความรู้ทางเทคนิค ควรสนับสนุนให้เกิดศักยภาพผู้นำการเปลี่ยนแปลงยุคใหม่ เพื่อจัดกระบวนการให้ชุมชนเกิดทักษะการคิดที่เห็น

²³ คำสอนของพระพุทธศาสนาภิกษุ ให้กับนักพัฒนาชนบท

- ภาพรวมของชุมชนสามารถกำหนด ตำแหน่งแหล่งที่ของตนเองและครอบครัว ในกระแสของการเปลี่ยนแปลงทุกระดับ และสามารถเชื่อมโยงตนเองกับชุมชน ตนเองกับระดับอื่นๆ ได้แก่ ระดับภูมิภาค ระดับประเทศและแนวโน้มการเปลี่ยนแปลงของสังคมโลก และให้ชุมชนสามารถสร้างอุดมการณ์และเป้าหมายร่วมของชุมชน เพื่อเป็นฐานการจัดระบบวิถีชีวิตตามสภาพและศักยภาพของท้องถิ่น
- 4) พัฒนาองค์ความรู้เกี่ยวกับความยากจน คนจน คนด้อยโอกาส และคนชายขอบ ในมิติ และวิถีศึกษาที่แตกต่างหลากหลาย นอกเหนือจากมิติทางด้านเศรษฐศาสตร์ และการสร้างตัวชี้วัดในเชิงปริมาณที่ขาดบริบทของภูมินิเวศ สังคม และวัฒนธรรมท้องถิ่น
 - 5) สร้างเครือข่ายเชื่อมโยงระบบข้อมูลที่หน่วยงานต่างออกแบบและสร้างขึ้น และทำแผนที่ของความยากจน คนจนและคนด้อยโอกาส (Mapping of the poor and underprivileged) เพื่อเป็นข้อมูลพื้นฐานในการกำหนดพื้นที่สำหรับการแก้ไขปัญหาระยะยาว และการวัดผลความสำเร็จของโครงการพัฒนาของรัฐและองค์กรพัฒนาเอกชน
 - 6) ค้นหาชุมชนเข้มแข็ง ปราชญ์ชาวบ้าน กลุ่มผู้นำการเปลี่ยนแปลง (Network Catalyst) และทำแผนที่ชุมชนเข้มแข็งพึ่งตนเองและกระบวนการแก้ปัญหาความยากจน (โดยการยินยอมของชุมชน) จัดเป็นระบบข้อมูลที่สามารถเชื่อมโยงเป็นเครือข่ายข้อมูล ให้เป็นแหล่งศึกษาเปรียบเทียบเพื่อเป็นประโยชน์กับชุมชนยากจนแห่งอื่นๆได้ใช้เป็นแหล่งศึกษาดูงาน
 - 7) รัฐควรสร้างปรัชญาหรืออุดมการณ์ทางเศรษฐกิจของสังคมไทยที่มีเอกภาพและมีความชัดเจน โดยเปิดโอกาสให้กับภาคประชาชน โดยเฉพาะผู้ด้อยโอกาส เข้ามามีส่วนร่วมอย่างมีศักดิ์ศรีและเท่าเทียมกับภาคส่วนอื่นๆในกระบวนการสร้างอุดมการณ์วิถีของคนไทยโดยรวม เช่น จะเน้น “เศรษฐกิจพอเพียง” และความเข้มแข็งชุมชนระดับฐานราก หรือ จะเป็นการ “บินตามฝูงห่าน” อย่างที่เคยเป็นมา หรืออย่างใดอย่างหนึ่ง
 - 8) ผลักดันให้มีการบรรจุวิชาความรู้เรื่อง นิเวศวิทยาท้องถิ่น (Community Ecology) และสิ่งแวดล้อมโลก (Global Environment) ให้เป็นหลักสูตรท้องถิ่น ในโรงเรียนทุกระดับ เพื่อบูรณาการให้เข้ากับวิถีชุมชน และสามารถเรียนรู้ถึงสถานภาพและศักยภาพของฐานทรัพยากรในท้องถิ่นตนเอง ภายใต้การเปลี่ยนแปลงของสังคมโลก
 - 9) ส่งเสริมให้ภาคประชาชนเข้าถึง (Access) และเป็นเจ้าของ (Ownership) หรือเป็นผู้รับผิดชอบหลักในการพัฒนา “สื่อท้องถิ่น” ให้เป็นพลังแห่งการเปลี่ยนแปลงทางสังคมอย่างสร้างสรรค์ สื่อท้องถิ่นที่สำคัญได้แก่ เวทีเสวนา สภาקהแพ (ทั้งสองนี้เป็นสื่อบุคคล เป็นสื่อธรรมชาติในชุมชน) หอกระจายข่าว การเข้าถึงวิทยุและโทรทัศน์ในภูมิภาคและท้องถิ่น รวมถึง ศิลปะพื้นบ้าน เช่น ลำตัด หมอลำหนังตะลุง ควรได้รับการศึกษาและพัฒนาให้เป็น “สื่อ” ที่สร้างพลังการขับเคลื่อนทางสังคมในการให้ความรู้ขับเคลื่อนชุมชน

- 10) รัฐควรปรับแก้กฎหมายที่เป็นอุปสรรคต่อการเข้าถึงข้อมูลข่าวสารเกี่ยวกับโครงการของรัฐและเอกชน ที่อาจมีผลกระทบต่อชุมชน และปรับแก้ระเบียบกฎหมายที่เอื้อต่อการผูกขาดระบบการสื่อสาร เทคโนโลยีสารสนเทศ และโครงสร้างพื้นฐาน ได้แก่ ระบบไฟฟ้า การสร้างแม่ข่ายสื่ออิเล็กทรอนิกส์เข้าสู่ชุมชนอย่างทั่วถึง ด้วยราคายุติธรรม
- 11) รัฐควรจัดให้มีโครงการนำร่องการจัดระบบข้อมูลชุมชนและการใช้เทคโนโลยีสารสนเทศในชนบท เพื่อศึกษาหาแนวทางและรูปแบบการบริหารจัดการและการมีส่วนร่วมของภาคประชาชนที่เหมาะสม
- 12) รัฐควรยอมรับบทบาทของภาคประชาชน หรือ เครือข่ายประชาสังคม บนพื้นฐานของ "สิทธิ" พื้นฐานของความเป็นพลเมืองในการมีส่วนร่วม หรือไม่ร่วมในกิจการของชุมชนและสาธารณะ ควรทำการค้นหาเครือข่ายประชาสังคม ที่มีขีดความสามารถและประสบการณ์ในการฝึกอบรม การเสริมสร้างศักยภาพของกลุ่มแกนนำเครือข่ายชุมชน โดยสนับสนุนให้มีบทบาทในการสร้างกระบวนการเรียนรู้ชุมชน ขยายเครือข่ายภาคประชาชนออกไปทั่วประเทศ เพื่อสร้างพลังทางปัญญาและจินตนาการ ขับเคลื่อนสังคมไทยออกจากวิกฤติโดยเร็ว

แหล่งอ้างอิง

- กรมประชาสงเคราะห์ (2543). *การพัฒนาสังคมในประเทศไทย*. เสนอในการประชุมสมัชชาสหประชาชาติ สมัยพิเศษเพื่อติดตามผลการประชุมสุดยอดว่าด้วยการพัฒนาสังคม เจนีวา 26-30 มิถุนายน 2543.
- ธงชัย วณิชจะกุล. (2544). "ประวัติศาสตร์ไทยแบบราชาชาตินิยม: จากยุคอาณานิคมอำพรางสู่ราชาชาตินิยมใหม่หรือลัทธิเสด็จพ่อของกรรมพีไทยในปัจจุบัน" บทความเสนอในการประชุมสัมมนา เรื่องในโอกาสเกษียณอายุของ อ. ดร. ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, 7 กันยายน 2544.
- นิธิ เอียวศรีวงศ์ (2538). *ชาติไทย เมืองไทย แบบเรียนและอนุสาวรีย์: ว่าด้วยวัฒนธรรม รัฐ และรูปการจิตสำนึก* กทม: มติชน.
- พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต) (2539). *วิธีคิดตามหลักพุทธธรรม* กทม: สำนักพิมพ์ปัญญา.
- อนุชาติ พวงสำลีและกฤตยา อาชวนิจกุล. (บรรณาธิการ). *ขบวนการ ประชาสังคมไทย: ความเคลื่อนไหวภาคพลเมือง* กทม: สกว.
- อานันท์ กาญจนพันธุ์. (2544). *มิติชุมชน: วิธีคิดท้องถิ่นว่าด้วย สิทธิ อำนาจ และการจัดการทรัพยากร* กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.
- โอกาส ปัญหา และคณะ (2544). "ระบบข้อมูลชุมชน: กระบวนการสร้างความรู้สู่การพึ่งตนเองของชุมชน 4 ภาค" รายงานการศึกษาเสนอต่อ สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ และธนาคารโลก.
- โอกาส ปัญหา และกชกร ชินะวงศ์ (บรรณาธิการ). (2542). *ส่องทางประชาคม* รายงานฉบับสมบูรณ์ โครงการวิจัยและพัฒนาประชาคมจังหวัดกาญจนบุรี (2540-2541). มหาวิทยาลัยมหิดล.

- โอกาส ปัญญา และพิเชษฐ์ หนองช้าง (บรรณาธิการ) (2542). *สร้างบ้าน วันใหม่: ประสบการณ์จริงการ สร้างประชาคมระดับตำบลของชุมชน 4 ภาค* กทม: สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา.
- Capra, Fritjof. (1977). *The Web of Life: A New Synthesis of Mind and Matter*. London: Flamingo.
- _____. (1999). "Systems theory and the New Paradigm" in Carolyn Merchant (ed.) *Ecology: Key Concepts in Critical Theory*. New York: Humanity Books, pp. 342-350.
- Luhmann, Niklas. (1990). *Essays on Self-Reference*. New York: Columbia University Press.
- Marquardt, Michael J. (1999). *Action Learning in Action: Transforming Problems and People for World-class Organizational Learning*. Palo Alto, California: Davies-Black Publishing.
- Maturana, Humberto R. and Francisco J. Varela. (1998). *The Tree of Knowledge: The Biological Roots of Human Understanding* (revised edition). London: Shambhala.
- Opart Panya (1999). "The Mental Model, Environment and Agriculture: A Search for Thailand's Post-crisis Sustainable Transformation" Paper presented at the 14th International Federation of Social Science Organization (IFSSO) Conference on "Interface of the Social Science with Science and Technology," 17-19 November 1999 at Naresuan University, Phitsanulok, Thailand.
- Opart Panya and Solot Sirisai (2001). "'False Mind, Environmental Decay': Environmental Consciousness in Thailand." Research report submitted to IGES (Institute For Global Environmental Strategies), Japan.
- Shore, Bradd. (1988). *Culture in Mind: Cognition, Culture, and the Problem of Meaning*. New York: Oxford University Press.
- Thongchai Vanichakul. (1994). *Siam Mapped: A History of the Geo-body of a Nation*. Chiang Mai: Silkworm.

คำขอบคุณ

ผมขอบคุณคณะวิจัยที่ได้ร่วมงานกันมาทุกท่าน โดยเฉพาะอาจารย์ท่านเหล่านี้ คือ กมลพรรณ พันพืง โสฬส ศิริไสย สุรีย์พร พันพืง และชิตชยางค์ ยมาภัย ขอขอบคุณ คุณเบญจมาศ ศิริภัทร แห่ง สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา และคณะนักวิจัยโครงการวิจัยความเข้มแข็งชุมชนระดับตำบล ที่ให้เกียรติผม เข้าร่วมเป็นที่ปรึกษาโครงการ สุดท้ายขอขอบคุณและคารวะเป็นอย่างสูงต่อ กลุ่มแกนนำชุมชนกรณีศึกษาที่ได้เอ่ยชื่อมาทั้งหมด ที่ได้สละเวลา ความรู้และประสบการณ์ชีวิตอันมีค่าของแต่ละท่าน และอนุญาตให้นำเสนอต่อสาธารณะ อย่างไรก็ดีตามความขาดตกบกพร่องที่อาจจะพบในบทความนี้ ถือเป็นความรับผิดชอบของผมทั้งหมด

ประวัติผู้วิจัยโดยย่อ

Opart Panya, Ph.D.

(โอบาส ปัญญา)

Assistant Professor

Faculty of Environment and Resource Studies

Mahidol University

Salaya, Nakhon Pathom 73170 Thailand

Phone: (66+2) 441-0211 Ext. 125; Fax: (66+2) 441-9510

teopy@mahidol.ac.th

Education:

Ph.D. (Human Geography), Victoria University of Wellington, New Zealand; Thesis: *“Change From Within: Adaptation and Self-determination in Three Rain-fed Villages of Northeast Thailand.”* (1995).

MA (Anthropology), University of Hawaii, US (1985).

BA (Education), Srinakharinharawiroj at Prasarnmit (1974).

Experience:

Assistant Professor: Faculty of Environment and Resource Studies (FERS), Mahidol University, Thailand: 1997-present.

Committee: Doctor of Science Programme in Technology of Environment Management, FERS, Mahidol University: present.

Committee: M.Sc. Programme in Information Management on Environment and Natural Resources FERS, Mahidol University: present

Editor: *The Journal of Ecosystem Perspectives:* present

Advisor: The Community Data-system Research Project, The World Bank (May-August 2001)

Advisor and Training Specialist: The “Green Credit” Project; BAAC: March-December 1999.

Advisor: “Civic Society Movement in Thailand 2000: Developing A Strategy For People’s Participation in the Preparation and Implementation of The 9th National Plan”: National Economic and Social Development Board (NESDB) (August 2000-March 2001).

Consultant: A Feasibility Study on Capacity Building of the Community Development Department, Ministry of Interior: AusAid (October 2000-Feb. 2001)

Senior Researcher: Ford Foundation-Khon Kaen University (The Rural Systems Research Project): 1986-1990.

Assistant Project Officer: US Agency for International Development (USAID/Bangkok): 1978-1980.

Publications (Selected):

Opart Panya et al. *Community Data System: A Learning Community to Promote Self-reliance in a Rapidly Changing Society* (in Thai). Research report submitted to NESDB and the World Bank, October 2001.

Opart Panya and Solot Sirisai. "Contesting Maps of Eco-conscious Minds: Cultural Models of Environment in Thailand" Paper presented at the International Conference on "New Directions for Environmental Sociology in the Twenty First Century" organized by International Sociological Association, 20-23 October 2001 at Bukkyo University, Kyoto, Japan.

Opart Panya. *Grassroots Governance Initiatives: Experiences from Rural Thailand* CAGIN (Canada-ASEAN Governance Innovations Network)-CIDA (Canadian International Development Agency), with coordination of Local Development Institute (LDI), Thailand (1999).

_____. "The Mental Model, Environment and Agriculture: A Search for Thailand's Post-crisis Sustainable Transformation," in the *Proceedings of the 14th International Federation of Social Science Organization (IFSSO) Conference on "Interface of the Social Science with Science and Technology."* (Forthcoming)

_____. "Engaging Citizens to Re-build Their Communities: Experiences from Rural Thailand" Paper presented at the 7th International Conference on Thai Studies entitled "Thailand: A Civil Society?" held during 4-8 July 1999, University of Amsterdam, The Netherlands.

_____. "Survival Without Land: Maori Strengths in North Taranaki" Research report submitted to Department of Maori Studies, Victoria University, New Zealand (1996).

Opart Panya et al. *Charcoal in Northeast Thailand: Rapid rural Appraisal of a Wood-based, Small-scale Enterprise.* (Lead Author) KKU-Ford Rural Systems Research Project and Regional Wood Energy Development Programme in Asia, FAO/Bangkok (1988).